Sosyal Bilimler Enstitüsü

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ANTİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA II. CONSTANTIUS İMAJI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATİH KAYA

İSTANBUL, 2024

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ANTİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA II. CONSTANTIUS İMAJI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATİH KAYA

1. Tez Danışmanı : Doç. Dr. Siren ÇELİK
2. Üye : Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU
3. Üye : Dr. Öğr. Üyesi Kutlu AKALIN

İSTANBUL, 2024

ÖZET

ANTİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA II. CONSTANTIUS İMAJI

Bu çalışmada, IV. yüzyıl Roma dünyasında çok önemli bir figür olan II. Constantius'un (337-361) antik kaynaklardaki imajı incelenmiştir. A. Marcellinus, S. Scholasticos, Sozomenos, Zosimus, Theodoretos ve Philostorgios gibi dönemin olaylarını yazmış yazarlar ele alınmış, anlatıları analiz edilerek Bizans-Roma literatürüne yeni bir çalışma sunulması amaçlanmıştır. İmparatorun imaj tasviri, çalışma boyunca antik kaynaklarda geçen bazı olaylar ve bilgiler üzerinden değerlendirilmiştir. Zira, bu imparator hakkında modern literatürde çalışma nispetle azdır.

I. Constantinus'un ortanca oğludur ve imparatorluğun doğu kanadını yönetmiştir. Üç evlilik yapmasına rağmen çocuğu olmamıştır. Bundan dolayı bazı çağdaş ve modern tarihçilere göre yerine bırakacağı varisi olmadığından dolayı evhamlanan bir karakteri vardır. Kendi otoritesine tehdit oluşturabilecek her kim varsa saf dışı bırakmaya çalışmış, hükümdarlığı sırasında Sasani tehdidi ile uğraşmasının yanı sıra dini tartışmaların yaşandığı konsillerle de meşgul olmuştur. Ayrıca, II. Constantius'un iç savaşlarla da meşgul olduğu görülmektedir. Sasani ve Batı'daki barbar saldırılarına karşı Magnentius ve Gallus olayları gibi iç savaşlarla da uğraştığı anlaşılmaktadır. II. Constantius ve çağdaşı Sasani imparatoru II. Şapur (309-379) arasında pek çok savaş olmuştur. Ariusçuluğa olan meylinden ötürü pek çok Geç Antikçağ kilise tarihçisi tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. II. Constantius'un imparatorluk imajı ve dini görüşü dolayısıyla pek çok din adamı tarafından eleştirilmiştir. Bunların en başında Aleksandreia Piskoposu Athanasios gelmektedir ve imparatorun Arius inancına sahip olmasından dolayı sert eleştirilerde bulunmuştur. Athanasios'un İznik inancını müdafaa etmesi, taraftarlarını çoğaltmıştır. İmparator ise dini tartışmaları daima dengede tutmaya çalışmıştır. Dönemin çağdaş yazarlarının antik eserlerinde II. Constantius için değişken bir imparator imajı yansıtılmaktadır. Kimi antik yazara göre çok şüpheci, fısıltılara dahi tahammülü olmayan, kimine göre de adaletli, askeri yeteneğe, mütevazı bir hayata ve kişiliğe sahip bir imparatordur.

Anahtar Kelimeler: II. Constantius, Sasani, II. Şapur, Roma, Arius

ABSTRACT

THE IMAGE OF II. CONSTANTIUS IN THE LIGHT OF ANTIQUE SOURCES

In this study, the image of Constantius II (337-361) has been studied through ancient sources. Late Antique authors who wrote about the events of the period, such as A. Marcellinus, S. Scholasticus, Sozomenos, Zosimus, Theodoretos and Philostorgios have been consulted for this purpose, seeking to analyse their narratives on Constantius II and the motivations behind their depictions. Relevant modern literature on the emperor has also been consulted and included in the analyses.

Emperor II. Constantius was the middle son of I. Constantinus and reigned in the eastern part of the empire. He didn't have any children, therefore, according to some historians and modern scholars, he had an anxious character as he had no successor. He tried to eliminate anyone who could pose a threat to his authority. During his rule, in addition to the Sassanid threats, he also spent time with religious councils. Many church historians have criticised him for his positive thoughts on Arianism. Throughout his lifetime his religious views were criticised by many members of the clergy. The foremost of these was Athanasius, Bishop of Alexandria, who was a strong Arianism opponent. The image of Constantius II in the sources varies greatly from one author to the other. According to some, the emperor was so suspicious that he couldn't tolerate even whispers, while according to others, he was a just emperor with military skills, a modest life and a modest personality.

Keywords: II. Constantius, Sassanid, II. Shapur, Rome, Arius

ÖNSÖZ

Geç Antikçağ Roma-Bizans dünyasına olan akademik merakım nedeniyle yüksek lisansın başlangıcından itibaren literatür araştırmalarına giriştim. Prof. Dr. Turhan Kaçar'ın kitaplarını ve makalelerini incelerken II. Constantius hakkında araştırmaların az olduğuna dair bir dipnot gördüm ve böylece tez konumda karar kıldım. Tez konusunu biçimlendirirken II. Constantius'un hayatına ve antik kaynaklardaki imajına odaklanmaya karar verdim; genel itibariyle imparatorun hayatını, karakterini ve antik kaynaklardaki imajını merkeze alarak tezimi yazdım. Antik yazarların kendi görüşleri çerçevesinde nasıl bir imparator algısı oluşturduklarını sade biçimde ortaya koymaya çalıştım, bu imaj algısını incelerken imparatorun siyasi, dini tutumu ve karakter özellikleri bağlamında analizlerde de bulundum. Başlangıçtan itibaren Doç. Dr. Siren Çelik hocamın yönlendirmesiyle tezi çalışmaya başladım ve Roma-Bizans literatürüne mütevazı de olsa farklı bir bakış açısı getirmeye çalıştım.

Yüksek lisans hayatına başladığım andan itibaren bana katkılarından dolayı Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu'na ve Doç. Dr. Ali Çiftçi'ye şükranlarımı bir borç bilirim. Beni tezin pek çok yerinde kritik hatalardan kurtaran değerli hocalarım Prof. Dr. Hüseyin Sami Öztürk'e ve Dr. Öğr. Üyesi Kutlu Akalın'a; akademi hayatımda maddi manevi desteğini esirgemeyen ailem başta olmak üzere dayıma, yengeme; her daim varlığını hissettiren dostlarım olan Tacettin Belli'ye, Bülent Cankurt'a, Muahammed Gilgil'e ve Ömer Furkan Tepe'ye teşekkür ederim.

Değerli katkıları ve eleştirileri sayesinde hem tezin daha bilimsel hal almasını sağlayan hem de yüksek lisans hayatımın başından beri desteğini esirgemeden PDF arşivini paylaşan Doç. Dr. Siren Çelik hocama teşekkürlerimi sunarım.

Fatih KAYA

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **iv**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **v**
GİRİŞ **1**
1. Konu ve Amaç **1**
2. Özgün Değer **3**
3. Yöntem **4**
3.1. Yer ve Kişi Adları 4
4. Kaynak Analizi **4**
4.1. Antik Kaynaklar 4
4.1.1. Ammianus Marcellinus (330-392) 4
4.1.2. Socrates Scholasticos (380-439) 7
4.1.3. Sozomenos (400-450?) 8
4.1.4. Zosimus 10
4.1.5. Philostorgios (368-439) 12
4.1.6. Theodoretos (393-466) 13
4.2. Modern Kaynaklar 14
1. II. CONSTANTIUS'UN KISACA HAYATI **16**
1.1. II. Constantius'un Karakterinin Tasviri 20
2. ANTİK KAYNAKLARDA II. CONSTANTIUS **22**
2.1. Ammianus Marcellinus'a Göre II. Constantius İmajı 22
2.2. Socrates Scholasticos'a Göre II. Constantius İmajı 25
2.3. Zosimus'a Göre II. Constantius İmajı 28
2.4. Philostorgios'un II. Constantius İmajı 32
2.5. Theodoretos'a Göre II. Constantius İmajı 36
2.6. Evagrios'a Göre II. Constantius İmajı 39
3. FARKLI YÖNLERİYLE II. CONSTANTIUS İMAJI **41**
3.1. II. Constantius Üzerine Genel Değerlendirmeler 41
3.2. II. Constantius'un Dini İmajı 43
3.3. Konsiller Çerçevesinde II. Constantius 47
4. Pers Savaşları ve II. Constantius **52**
SONUÇ **57**
KAYNAKLAR **59**

KISALTMALAR LİSTESİ

AMM = Ammianus Marcellinus.

BHR = Breviarum Historiae Romanae.

CHR. PASCH = Chronicle Paschale.

CTC = The Chronicle of Theophanes Confessor.

EUTR = Eutropius.

EUS = Eusebios.

EVG = Evagrios.

IN CONS = In Constantium.

LACT = Lactantius.

MAL = Malalas.

PHILO = Philostorgios.

PLRE I = The Prosopography of The Later Roman Empire I.

PLRE II = The Prosopography of The Later Roman Empire II.

RUF = Rufinus.

SOC = Socrates Scholasticos.

SOZ = Sozomenos.

THEO = Theodoretos.

THEOP = Theophanes.

ZOS = Zosimos.

GİRİŞ

1. Konu ve Amaç

Ünlü Hint Bilgini Jiddu Krishnamurti'nin dediği gibi, her şeyin kökeninde bir imaj olgusu yatmaktadır. İmaj, önemli bir kavramdır ve kendisiyle birlikte oluşagelen izlenim dürtüsünü meydana getirir (Baykasoğlu 2004: 5). İmaj, fiziksel ve çevresel etmenlerin ortaya koyduğu bir tasavvurdur; çeşitli gözlemciler tarafından mizaç, sınıf, yaş ve kültür gibi unsurlar aracılığıyla bir imgelem tablosu ortaya çıkarılır. Yani, bir kişinin ortaya koyduğu veya başkaları tarafından ona atfedilen karakter, davranış ve tutumların bütünüdür. Roma İmparatorluğu'nda da imaj algısı yüzyıllardır hüküm süren bu devletteki imparatorlar için oldukça önemli olmuştur. Ferit Baz'a göre, Hellenistik geçmişiyle de maruf olan Roma imparatorluk kültü toplumdaki tapınım boşluğuna bir yanıt olarak evrilmişti, örneğin ilk olarak M.Ö. 195 senesinde Smyrna'da *Dea Roma* kültü tesis edilmişti (Öztürk 1999: 93). Roma tarihinde bu kült, *Tanrıça Roma, Hayırsever Tanrıça Roma, Görünen Tanrıça Roma ve Zafer Getiren Tanrıça Roma* gibi unvanlarla karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk kültünün Roma topraklarında gelişmesiyle birlikte *Dea Roma* kültü etkisini yitirmeye başlamış ve artık tanrısallık anlayışı bir kişinin uhdesinde, yani imparatorda, toplanmaya başlanmıştır. Baz, doğuda gelişen tanrı-imparator anlayışının kökenini Mısır ve Mezopotamya krallıklarına bağlamakta ve onlardan gelen geleneklerin bir devamı olarak Roma'da bir imparator kültünün geliştiğini iddia etmektedir. Baz, Hellenistik gelenekte ve onu takip eden Roma uygarlığında hükümdarların 'Tanrı-İmparator' anlayışının Mısır'daki 'Tanrı-Firavun' izinden geldiğini savunur (Baz 1998: 1-3).

Baz, Iulius Caesar'ın doğu topraklarına geldiğini vurgulayarak bu iddiasını pekiştirir. Baz'ın ifadelerine göre Caesar'dan sonra Roma'da yeni bir tanrı-imparator anlayışına sahip bir imparatorluk makamı ortaya çıktığı gözlenmektedir (Baz 1998: 21-30). İmparatorlar yaşarken tanrısal varlıklar olarak görülmüş, hatta öldükten sonra tanrılaştırılmış, kendi kültlerine sahip olmuşlardır. Ayrıca, Roma tarihine göz atıldığında kendilerine 'Tanrı-İmparator, Yenilmez-İmparator, Yüce Komutan ve Filozof İmparator' gibi siyasal erk içeren unvanlar kullanan yöneticilerle karşılaşılmaktadır (Goldsworthy 2009: 49). Lee'nin görüşüne göre ise Augustus'tan itibaren askeri memnun etme ve askeri başarıların ön plana çıktığı bir imparator algısı görülmektedir. Örneğin, III. yüzyıl krizinde olduğu gibi, askerlerin desteğini alamayan bir kişini, imparatorluk makamına erişememiştir. Augustus'tan beri imparatorluğu güçlendirmek için askerlerin sürekli olarak desteklenmesi, imparatorluk imajında olumsuz bir etki bırakmış ve herhangi bir imparatorun kolay bir şekilde hem tahta geçirilmesi hem de devrilmesi gibi böyle örnekler sıkça sahnelenmiştir. Dördüncü yüzyılda ise askerlere bağışlar dağıtılması, vergi konusunda imtiyaz ve imparatorlarla olan ilişkilerinde jestler içeren bir dilin kullanılması gibi imtiyazlar tanınmış ve askerler imparatorun çevresinde toplanmaya çalışılmıştır (Lee 2015: 100). Dolayısıyla, bir

imparator için askerlerin sadakatini sağlamak, muzaffer bir komutan imajı oluşturmak oldukça önemliydi. (Lee 2015: 101-102). İmparatorluk imajında dönüm noktası denilebilecek bir nokta ise Diocletianus'un yönetimi meşruti monarşiden mutlak monarşiye çevirmesi ve imparatoru unvanlarla doğrudan tanrılaştırılmasıdır. İmparatora *dominus* diye hitap edilmeye, önünde yere kapanarak selam verilmeye başlanmış, imparator çok daha gelişkin bir saray ve tören yapısı ile halktan iyice ayrışmıştır. Yani tüm Roma halkı, imparatorun emri altında olan tebaa haline gelmiştir. Hatta Diocletianus, imparatorun yanında yardımcı anlamına gelen *Caesar*'lık makamını oluşturarak, imparatorların daha da ulaşılmazlığını perçinlemiştir. Bu değişim, *Yenilmez ve Daima Mutlu Augustus, Ebedi İmparatorlar* ve *Geleceği En Çok Gören Efendi İmparatorlarımız* gibi tanrısal onurlarda da kendisini gösterir (Baz 1998: 80-81). İmparatorluk imajı çerçevesinde ayrıca bir imparatorun kentler üzerindeki iyileştirici uygulamalarla da halk üzerinde olumlu bir tesir bırakması, bir bani olması da önemliydi. Çünkü hükümdarlar, askeri başarılarını kent hayatında mimari ve yoluyla da göstermişlerdir ve dolayısıyla, imparatorların ihtişamı ve görkemi artmıştır (Öztürk 1999: 82). Hristiyanlıktan sonra ise bu olgu bağlamında kiliselere ve dini yapılara yardım eden imparatorların prestijlerinin arttığı söylenilebilir. II. Constantius da yaşamı boyunca kilise ve dini yapılara saygınlık kazandırmış ve Constantinopolis'teki Kutsal Havariler Kilisesi gibi yapıların inşalarına destek olmuştur (Mitchell 2015: 338; Crawford 2016: 25).

Augustus (Octavianus) döneminden IV. yüzyıla doğru, Hristiyanlık gölgesinde oluşan siyasi dönüşümler ile yeni bir imparator imajı ortaya çıkmıştır. Taylor, Augustus'un kurduğu tanrısal imparatorluğun da Diocletianus dönemine kadar sürdüğünü, bu dönemden sonra farklı bir tanrısallık düşüncesi ortaya çıktığı savunmaktadır (Taylor 1975: 239). Yukarıda da belirtildiği gibi imparator mutlak bir hükümdar haline gelmiş ve bunun emareleriyle çevrelenmişti. Hristiyanlık da imparatorluk algısının değişimde önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, Bibikov'un analizine göre yeni imparator imajı, İncil ve Göksel Baba'nın Bizans yöneticilerine meşruiyet kazandırması ve Hristiyan bir halkı yönetmesi gibi kutsallık atfedilen olguları içerir. İmparator artık kendisi tanrısal bir varlık değildi, ancak tanrının yeryüzündeki temsilcisi ve seçilmiş hükümdarıydı. Dolayısıyla, imparatorun dindar bir Hristiyan olması ve 'doğru' imanı savunması, imparator algısının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ayrıca, bu yeni Hristiyan imparatorların, her ne kadar meşruiyet zeminleri tanrısal bir merkez olsa da kendilerini idolleştirdikleri ve bu şekilde toplumda imparatorluğun kişiselleştirilmiş bir bedende topladıkları düşünülürdü (Bibikov 2014: 9; Dvornik 2019: 4). Bir başka araştırmacı Holland ise Constantinus'un Mesih'i tartışılmaz bir güç merkezi haline getirdiğini ve yeni efendi olarak kabul ettiğini ifade etmektedir (Holland 2019: 125).

Holland'a göre, iyi bir imaj oluşturmak isteyen Bizans imparatorları kendi görüşlerine göre Hristiyanlık inancını tatbik etmeli ve bununla birlikte yönetimin istikrarını sağlamalıdır. Ona göre İznik inanç tartışması ile başlayan teolojik tartışmalar, kişisel çıkar olmayıp hanedanın menfaatini gözeten bir

olgudur (Holland 2019: 124). İmparatorluk yönetimi üzerinde etkili grupların (kilise, ordu, elit kesim, bölgesel zenginler vb.) çıkarlarına yönelik söylemlerde bulunulması da şarttır (Manders 2020: 9-10). İmparatorun ayrıca adil olması, toplumun menfaatini gözetmesi, erdemli olması, cesur, itidal sahibi ve ferasetli olması beklenirdi. Halkın sadakatini kazanmanın ve onların nezdine olumlu bir intibaha sahip olmanın, meşru bir yönetici olmanın etmenlerinden biri olduğu söylenilebilir (Çelik 2021: 73). İmparatorlar kendilerini çeşitli yollarla bu özelliklere sahip, iyi bir hükümdar olarak çeşitli yollarla gösterebilir, propaganda yapabilirlerdi. Amellerini tarihçilere, şairlere ve hatiplere övdürebilir, adına anıtlar ve heykeller inşa ettirebilir, yazıtlar yaptırabilirdi. Örneğin, imparatorların bu siyasi gücü ve dayandırıldığı meşruiyet kaynağını sikkeler üzerinde, çeşitli unvanlarla ve görsellerle göstermeleri çok yaygın bir durumdur. II. Constantius'un babası I. Constantinus'un Hristiyanlığa meyletmeye başlaması bile sikkeleri üzerinden rahatça anlaşılabilir; bu değişimden sonra sikkelerinde haç ve Hristiyan motifler görülmeye başlanır. (Ando 2000: 216-217; Tekin 2021: 104-121).

337-361 yılları arasında Roma tahtında hükümdarlık yapan II. Constantius'un imajı Geç Antikçağ tarihçileri tarafından nasıl ele alınmıştır? Bu tezde, Geç Antikçağ tarih eserlerinde II. Constantius'un dini ve siyasi eylemlerine göre anlatılarda adil bir hükümdar mı yoksa zalim-gaddar bir tiran olarak mı yansıtıldığı gibi sorulara yanıt aranacaktır. Her antik yazarın kendi siyasi ve dini görüşleri doğrultusunda II. Constantius'a nasıl yaklaştıkları, onu nasıl tasvir ettikleri, bu tasvirleri ne şekilde ortaya koydukları tartışılacaktır. Ayrıca, antik yazarların anlatılarına göre imparatorun konsillerde ve dini konu içeren mektuplaşmalarda gösterdiği imaj örüntüsü de anlaşılmaya çalışılacaktır. Arius destekçileri ve İznik taraftarları arasında oluşan tartışmalar çerçevesinde bir imparator olarak bulunduğu konum itibarıyla II. Constantius'un nasıl bir imaj oluşturulduğu analiz edilecektir. Tezin amaçları arasında önemli sayılan bu soru ve maddelerin arasında II. Constantius'un inşa ettiği imparatorluk imajının nasıl yansıdığı problematiği de yerini korumaktadır.

2. Özgün Değer

Tezin, Roma Tarihi alanında nispetle yüzeysel bir şekilde geçiştirilmiş bu imparatoru ele almasıyla alanındaki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. II. Constantius'un uzun bir süre Roma tahtında hüküm sürmesi ve imparatoru konu alan pek çok antik yazarın olması ise tezin sağlayacağı katkıyı pekiştirmektedir. Özellikle Türkçe literatür incelendiğinde birkaç araştırmacı dışında II. Constantius'a pek değinilmediği görülmektedir. II. Constantius'a değinen çalışmalardan en önemli olanları arasında Servet Doğan tarafından yazılan Ariusçuluk hakkında doktora tezi (Doğan 2021), Yasemin Örnek tarafından 2013 senesinde yapılmış yüksek lisans tezi (Örnek 2013), Turhan Kaçar'ın erken Hristiyanlık üzerine makale ve kitapları (Kaçar 2005a; Kaçar 2009; Kaçar 2010; Kaçar 2016), U. Töre Sivrioğlu'nun bir makalesi (Sivrioğlu 2016) ve Murat Özyıldırım'ın bir makalesi (Özyıldırım

2007) gibi eserler sıralanabilir. Bizans literatürü içerisinde II. Constantius hakkında birçok antik yazarların anlatılarını ve analizlerini barındıran bir çalışma olmasından ötürü tezin özellikle Türkçe literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Yöntem

Tez, II. Constantius'un antik yazarların ve modern araştırmacıların tarafından oluşturulan imajını anlamayı ve yorumlamayı hedeflemektedir. Antik yazarlar, kaynakları belirli bir amaca ve görüşe bağlı olarak yazdıklarından dolayı imparator hakkında yanlı anlatımlarda bulunmuşlardıe. Tezde, antik yazarların sunduğu tartışmalı konularda bir yargı belirtilmeyecek, imparatoru nasıl tasvir ettikleri, bunu neden ve nasıl yaptıkları üzerinde yoğunlaşılacaktır. Antik yazarların eserleri İngilizce ve Türkçe çevirileri üzerinden analiz edilecektir, ancak bazı durumlarda Latince yazan yazarların orijinal metinlerine de başvurulacaktır. Her bir yazarın imparatoru nasıl tasvir ettiği ve yazarın siyasi, dini görüşleri gibi bu tasviri etkileyen unsurlar analiz edilecektir. Tezin, üç ana başlık altında düzenlenecektir: 1- Hayatı, 2- Antik Kaynaklarda II. Constantius ve 3- Farklı Yönleri ile II. Constantius. Ayrıca, bu tasvirlerinin arkaplanını oluşturan II. Constantius dönemi de tezde yer bulacaktır. II. Constantius'u anlamak için önce Roma'nın bulunduğu siyasi, dini ve ekonomik durumu da anlamak gereklidir. Örneğin, Roma İmparatorluğu'nun din değiştirmesi, ekonomik açıdan imparatorluğa yük olan ekümenik ve yerel konsillerin yarattığı huzursuzluk ve Pers Savaşları gibi olgular II. Constantius'un imajının analizinde önemli bir yer tutarlar. Doğu'da Sasani unsuru, Batı'da kardeşlerinin siyasi güç için kavgası ve kendi senatosunun içinde paganizmin varlığı gibi unsurlar dikkate alındığında II. Constantius'un nasıl bir düzende yöneticilik yaptığı daha iyi anlaşılacaktır. Bu bağlamda, imparatorun bu eserlerdeki tasviri önceki imparatorlardan örnekler ile de karşılaştırılacaktır. Ayrıca, imparatorun Arius'un görüşlerini desteklediği unutulmamalıdır. Çünkü, antik ve modern anlatılarda, II. Constantius portresi çalışılırken imparatorun Ariusçuluğu daima önemli bir konu olmuştur.

3.1. Yer ve Kişi Adları

Tez hazırlama sürecinde kullanılan yer ve kişi isimleri Latince ve Yunanca orijinal halleriyle verilmiştir. Roma-Bizans literatürü için yazılmış tezlerde ve araştırmalarda nasıl bir metot uygulanmış ise bu çalışmada da aynı şekilde uygulanacaktır.

4. Kaynak Analizi

4.1. Antik Kaynaklar

4.1.1. Ammianus Marcellinus (330-392)

Bir pagan Latin tarihçi olan Ammianus, IV. yüzyılda yaşamıştır ve çok önemli bir antik kaynak olan *Res Gestae* adlı yapıtın sahibidir. Eser, 31 bölümden oluşmaktadır ve 96-378 yılları arasındaki yaşanmış

olayları içermektedir. Ammianus araştırmalarında en eski modern çalışmalardan birisi Walter tarafından Almanca olarak yazılmış *Ammianus Marcellinus: Sein Werk und Seine Historischen Quellen* adlı doktora tezidir (Walter 1914). Çok eski tarihli çalışma olan bu tezde de Ammianus hakkında önemli analizler bulundurur. Bu çalışmanın odak noktasında Ammianus'un metodolojik bakışını analiz etmek üzere tarih, felsefe ve coğrafya gibi başlıklar vardır. Walter, bu üç başlık altında Ammianus'un kullandığı kaynakları ve o kaynakların nasıl işlendiğini analiz etmiştir. Walter, çalışmasında çeşitli araştırmacıların Ammianus üzerindeki yorumlarını derlemiştir. Derlediği çalışmalardan biri olan H. Hecker, Ammianus'un özellikle iki kaynaktan yararlandığını belirtir. Ona göre, Ammianus'un ilk kaynağı olan *Iulianus'un Savaş Notları* adlı yapıtta II. Constantius'tan oldukça hürmetkâr ve iyimser bir imparator olarak bahsedilir ve imparatorun Hristiyan bir imaj yansıttığı belirtilir. Ammianus'un diğer kaynağı ise *Iulianus'un Biyografisi'dir.* Ve bu eserde II. Constantius hakkında nefret ve kıskançlık barındıran bir bakış açısı hakimdir (Walter 1914: 2-3).[1] Bu kaynaklar, Ammianus'un da imparatoru ele alışını etkileyecektir. Walter, Ammianus'u tanımlarken yazarın Yunan geleneğinden kopamadığını, Antakya'dan ayrılmak istemediğini, fakat kendisine Cicero'yu örnek aldığı için Roma'ya gittiğini ve eserini de bu nedenden ötürü Latince yazdığını ifade eder (Walter 1914: 6). Walter, Ammianus'un eserini hazırlarken Thukydides'ten ilham aldığını ve kaynaktaki çizimlerin de kendisine ait olduğunu belirtir (Walter 1914: 56). Walter'ın Ammianus'u eleştirdiği nokta, tarihçinin II. Constantius'a tenkitte bulunurken sonucu farklı yerlere bağlaması, anlatının karışmasıdır (Walter 1914: 26-27).

Res Gestae adlı eseri redaksiyon bakımından inceleyen Alman tarihçi Wolfgang'in yazmaları karşılaştırmalı olarak kritik ettiği *Der Codex Fuldenis Und Der Codex E Des Ammianus Marcellinus* adlı eser, doğrudan bu çalışmanın konusuyla ilgili olmasa bile literatür için önemli olduğu yine de vurgulanmalıdır (Wolfgang 1962). Wolfgang ayrıca, Clark ve Rabinson gibi Ammianus'un el yazmaları üzerinde çalışma yapmış araştırmacıların ortaya koyduğu bilgileri karşılaştırıp *Res Gestae* için değerli bir araştırma ortaya çıkarmıştır. Modern literatürde Ammianus hakkındaki diğer önemli bir çalışma ise Robin Seager tarafından yazılan *Ammianus Marcellinus: Seven Studies in His Language and Thought* adlı eserdir (Robin 1986). Robin, Ammianus'un kullandığı dili ve *Res Gestae'daki* temaları çağdaşlarıyla karşılaştırmayı amaçlar. Robin, önceki araştırmacıların da eleştirdiği bir noktaya değinerek Ammianus'un eserinde kendi bakış açısını yoğun kullandığını ifade etmiştir. (Robin 1986: 8). Hatta, buna örnek olarak Gallus ayaklanmasına karşı II. Constantius'un amansızlığını vermiştir (Amm. 14.1.5)[2]. Robin, çalışmasında birinci bölümden itibaren II. Constantius başta olmak üzere Ammianus'taki imparatorları 'ılımlılık' kavramı üzerinden değerlendirmiştir (Robin 1986: 1-4). II. Constantius'u da daima olumlu yanlarını alarak çalışmış, hatta Ammianus'un II. Constantius'u ılımlı

[1] II. Constantius'un zalim ve gaddar olarak nitelendirildiğine dair ayrıca bknz: Amm. 14.9.2.
[2] *'...sed quidquid Caesaris implacabilitati sedisset...'* ve ayrıca bknz: Amm. 14.5.5.

olarak zikrettiği fakat aynı pasajın devamında gaddar ve zalim olarak nitelediği alıntının bile sadece belirli yerlerine değinmiştir (Amm. 14.9.2). Robin, bu şekilde eserinde antik tarihçilerin söylemlerinden istifade ederek II. Constantius başta olmak üzere diğer imparatorları karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir II. Constantius'u eleştirel de yaklaşır çünkü imparator, kendisini ölümden azat eder bir şekilde *'aeternitatem meam'* cümlesini sarfetmiştir (Amm. 15.1.3).

*Res Gestae'*in sadece XXV. bölümünü çalışmış J. Den Boeft, J. W. Drijvers, D. Den Hengst ve H. C. Teitler adlı araştırmacıların da filolojik ve tarihsel yorumları mevcuttur (Boeft, J.D. vd. 2005). Araştırmacılar, giriş bölümünde Ammianus'un metodolojik yazımını takdir etmiş, fakat eserde bazı savaşların sonuçlarına dair bilgi eksikliğini de eleştirmişlerdir. Ancak, Ammianus olayların sonuçlarına odaklanmanın yeterli olduğunu söylemektedir: '…Ipsas rerum digerere summitates…' (Amm. 31.5.10). Araştırmacılar, Ammianus'un Iulianus'a karşı özel bir sevgi ve bağ beslediğini söylemiş, ancak tarihçinin onun özel bir komutan olduğunu ifade ederken seferlerinde yaptığı hatalardan dolayı olumsuz sonuçlardan da bahsettiğini de vurgulamışlardır. Bunlar içinde Iulianus'un kehanetlere gereğinden fazla önem atfetmesi ve bundan ötürü sayısız kurban vermesi, haddinden fazla övgü istemesi, dolayısıyla değersiz adamlarla sohbet etmesi ve Hristiyan din adamlarına karşı çıkardığı yasaların sertliği gibi noktalar sıralanabilir (Amm. 25.4.10-21). Araştırmacıların Ammianus'un anlatımındaki tek kusur olarak ifade ettikleri husus, Ammianus'un kritik noktalardaki kişilerin kimliklerini ve hayati olayların seyirlerini sonuçsuz bırakmasıdır (Boeft J.D. vd. 2005). Örneğin Ammianus Gallus hadisesini sonuçsuz bırakmış ve gerekçe olarak kendisine koyduğu yazım sınırı aşmasını göstermiştir (Amm. 14.9.9).

Ammianus'un 353-378 seneleri arasındaki olayları kapsayan 14-31. bölümleri Samet Özgüler tarafından Trükçeye çevrilmiştir (Özgüler 2019). Çünkü ilk 13 bölümdeki 257 yıllık bilgiler kayıptır; yapıtın daha çok 14 ve 31. bölümler aralığındaki olaylar günümüze kadar ulaşmıştır. Mitchell, Ammianus'un en gerçekçi, çarpıtmadan uzak ve dil bakımından en ustaca yazılmış antik kaynak olabileceği iddiasında bulunur (Mitchell 2016: 31-35). Fakat bazı araştırmacılar, Ammianus'un II. Constantius'a karşı eleştirilerinin abartılı olduğunu iddia ederler; örneğin zalimlikte Caligula, Domitianus ve Commodus gibi imparatorları geride bıraktığı gibi düşünceler öne sürmüştür. Ayrıca Ammianus'un İmparator Iulianus (361-363) hayranlığından dolayı II. Constantius'a dair eleştirel ve iğneleyici anlatımlarda bulunduğuna dikkate çekerler (Manders 2020: 106-107). S. R. Williams ise, Ammianus'un hamisi Ursicinus'un[3] imparator tarafından görevinden alınmasından dolayı öfke beslediğini ve bundan dolayı da karşıt görüş beslediğini belirtmektedir (Williams 2009: 1; Nicholson 2018: 1542). Williams, II. Constantius hakkında değerlendirmelerde bulunan antik yazarlar (Libanius-Eunapius) hakkında

[3] Walter, Ursicinus'un azlinden sonra Ammianus'un ortadan çekildiğini ve bir süre sessiz kaldığını belirtir (Walter 1914: 6).

karşılaştırmalarda bulunurken, Ammianus'un diğer yazarlara II. Constantius'a karşı açıkça düşmanca bir tavır aldığını ifade etmektedir (Williams 2009: 7).

4.1.2. Socrates Scholasticos (380-439)

Socrates'in en önemli yapıtı *Eklesiastike Historia* adlı eserdir. Socrates'in eserinin edisyonun yapan en erken tarihli çalışma R. Hussey ve W. Bright tarafından yapılmıştır (Robert ve William 1893). Bu çalışmanın giriş kısmında Socrates'in, Eusebios tarafından başlatılan Kilise tarihi geleneğinin devamı niteliğini taşıdığı belirtilir. Robert ve William, Socrates'in I. Constantinus döneminden sonra olagelen hadiseler üzerinde durmasına rağmen Diocletianus dönemine bile değindiğine dikkat çekerler. (Soc. 1.2). Socrates'in eserini Lehçe'ye de S. J. Kazikowski tarafından *Sokrates Scholastyk Historia Kościola* adlı çalışmada çevrilmiştir (Kazikowski 1986). Kazikowski, eseri incelediği de bu çalışmada Socrates'in Kilise tarihi bağlamında kaynak ve bilgi eksikliklerini tamamladığını ileri sürer. Çevirmen, eserin giriş kısmında Socrates'in antik dünyanın Hristiyanlaştığı dönemi en iyi anlatan ve Diocletianus döneminden II. Theodoretus dönemine kadar ihtiva eden hadiseleri içeren zengin bir kaynak olduğunu iddia etmektedir (Kazikowski 1986: 9).

Andrew Constantinides Zenos tarafından da İngilizce çevirisi yapılan bu antik kaynak, 305-439 tarihleri arasını kapsamakta olup yedi bölümden oluşmaktadır, her bölümde birbiri ardına gelen imparatorları ele almaktadır. Tezin konusuyla ilgili kısım ise neredeyse ikinci bölümün tamamıdır. Yapıtın genel olarak içeriğine bakıldığında ise başkent Constantinopolis'te yaşanan yerel siyasi ve dini olayların yazıldığı görülmektedir. Askeri tarihi de içine alan bu kaynak, seküler olayları da içermektedir. Yapıtı önemli kılan diğer bir özelliği ise olayları kanıtlara dayalı anlatım tarzı içerdiğidir. Üslubu mübalağalı olmayan bir anlatı sergiler ve tarihsel figürlere karşı abartı içermeyen bir yaklaşım gösterir. Socrates'in, tarafsız bir yazım stiline sahip olmaya çalıştığı söylenilebilir (Kazhdan 1991c: 1923).

Bu kaynak hakkında bir diğer önemli çalışma Günter Christian Hansen'in *Sokrates Kirchengeschichte* isimli Almanca çeviri ve incelemesidir (Hansen 1995). Hansen, diğer çalışmalardan farklı olarak Socrates'in Ermenice versiyonlarını çalışan Manja Şirinyan'dan faydalandığını ifade etmiştir. Hansen'in eserinde el yazmaları başta olmak üzere Ermenice ve Yunanca kaynaklar doğrudan kullanıldığı için eserin titiz bir çalışma olduğu görülmektedir. Hansen, Socrates'in eserini yazarken en çok Rufinus ve Kyzikoslu Gelasios adında antik tarihçilerden faydalandığını belirtmiştir. Hatta Hansen, *Anonyme Kirchengenschicte (Gelasius Cyzicenus)* adlı diğer bir edisyon çalışmasının giriş kısmında, Socrates çalışmalarına da değinmiş, ayrıca Socrates'in hayatı hakkında kritik bilgileri de derlemiştir. (Hansen 2002). Socrates ve onun tarih metodolojisi üzerine hazırlanmış araştırmalardan birisi de Bahadır İkican'ın *Socrates and Sozomen's Church History in Comparative Perspective* adlı makalesidir (İkican 2022). Bu makalede Socrates'in hayatı, tarih yazımı, ele aldığı konular, bölümleri yazma

nedenler ve faydalandığı kaynaklar gibi hususlar ele alınmaktadır. İkican, Socrates'in bir tarihçinin barış ortamında tarih yazamayacağını, tarihçinin münakaşaların olduğu atmosferde varlığını gösterebileceğini söylediğine ve eserin bitişinde kiliseler, uluslar ve şehirler için huzur duası edildiğine dikkat çekmektedir (İkican 2022: 294-295; Soc. 48.8).

4.1.3. Sozomenos (400-450?)

Tezimiz için bir diğer önemli antik kaynak ise Salminius Hermias Sozomenos'un *Eklesiastike Historia* isimli eseridir. Bu yapıt 324-425 yıllarını kapsamakta olup dokuz bölümden oluşmaktadır (Harrel 2016: 4). Sozomenos'u Leh literatüründe çalışmış Kazikowski'nin *Historia Kościola* adlı çevirisi önemli başvuru kitaplarından birisidir (Kazikowski 1989). Bu çeviri ve incelemenin önsözünde, Sozomenos'un Socrates, Philostorgios ve Eusebios'un eserlerinden faydalandığı ifade edilmektedir. Sozomenos'un elinde hangi kaynakların olduğuna ve yazarın objektif olmaya karşı gösterdiği hassasiyete de değinilir (Kazikowski 1989: 5-7). Kazikowski, Sozomenos'un yine de kilise hakkındaki konuları işlerken kendi düşüncelerini anlatısına eklediğini belirtir (Kazikowski 1989: 8). Sozomenos, Arius görüşü karşısında İznik inancına oldukça fazla övgülerde bulunmuştur (Kazikowski 1989: 9). Buna ek olarak, Ortodoksluğa tartışmasız bir inançla sadık olduğu belirtilmektedir. Kazikowski ayrıca Sozomenos'un tarihçilik anlayışını eleştirir ve Ariusçuluk politikasını destekleyen hükümdarları tenkit etmekten çekinmeyen bir yönü olduğunu söyler. Sozomenos'un yaşadığı dönemde dini sorunlar oldukça çoktu, ancak Ariusçuluk ile ilgili meseleleri tartışırken sunduğu kaynaklardan ötürü taraf tutmak zorunda kalmadı. Çünkü, yaşadığı dönemde Ariusçuluk anlayışının ateşi sönmüştü (Kazikowski 1989: 11). Kazikowski, Socrates ile Sozomenos'u karşılaştırırken kaynaklara karşı kimin daha tutarlı davrandığı sorusunu da sorar. Ona göre, Socrates daha çok olayları olduğu gibi okura sunarken, Sozomenos kendi düşüncelerini eklemiştir. Fakat Sozomenos'un Socrates'ten daha özgün olduğunu idda eder ve dolayısıyla her iki antik yazarın aynı kaynakları kullanabileceği ihtimalinden ötürü üslup, materyal ve söylem benzerliği olabileceği varsayımı yadsınamaz (Kazikowski 1989: 12). Bu çalışmaya göre Sozomenos, Caesarea'lı Eusebios'a ait iki kaynaktan, Arius tartışmaları çerçevesinde Athanasios'un eserlerinden, *Res Gestae* adlı antik yapıttan ve Rufinus'un manastırlarla ilgili eserlerinden faydalandığı belirtilmektedir (Kazikowski 1989: 13). Sozomenos'un Ortodoksluğa övgüler düzmesi bir kenara koyulduğunda, Kazikowski ve Zielinski'nin ifadelerine göre, Sozomenos'un istifade ettiği kaynaklardan aldıklarını kendi tarihsel metodolojik anlayışı çerçevesinde yeniden şekillendirmesi, özgün bir tarihçilik yaklaşımı olarak anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da Sozomenos'un tarih yazımı Socrates'ten üstün görülebilir (Kazikowski 1989: 15).

Sozomenos üzerinde çalışan bir diğer uzamn Hansen G. Christian, *Sozomenus Kirchengeschichte* adlı eserin editörlüğünü yapmıştır (Hansen 1995). Hansen, bu çalışmasında Kilise Babaları literatüründe

adını sıkça zikrettiği Joseph Bidez'in çalışmalarından faydalandığını belirtmiştir. Hansen tarafından editörlüğü yapılan bu kaynağın giriş kısmında Bidez'in araştırma safhaları (yazma eserlerinin karşılaştırılması, farklılıklar ve benzerlikler, kendisinden önce kimin Sozomenos'u çalıştığı) vardır. Sozomenos'un çağdaşı Socrates'ten alıntılar yaptığını destekler, fakat Sozomenos'un intihale teşebbüs ettiğine dair suçlamalar kabul etmez, Socrates'in de Gelasios ve Rufinus'tan faydalandığını gösterir. Hansen, Sozomenos'un tarihi materyalleri seleflerinden almış olsa bile kendi görüşüne göre şekillendirerek kullandığını söyler (Hansen 1995: 47). Sozomenos, Rufinus'un Yunanca olarak yayımlanan eserinden, Eusebios'un hem *Vita Constantini* hem de *Historia Ecclesiastice* adlı yapıtlarından, Athanasios'un dini eserlerinden ve Olympiodoros'un 407-425 arasındaki hadiseleri anlatan zengin materyallerinden yararlanmıştır (Hansen 1995: 48-51).

Kazhdan'ın Sozomenos maddesine göre, Eusebios tarafından yazılmış *Eklesiastike Historia* adlı eserin devamı özelliğini taşımaktadır. Sunulan anlatıların belgeye dayalı bir anlatım tarzına sahip olduğunu, Socrates'e karşı eleştirel bir tutum sergilediği belirtilir. (Kazhdan 1991c: 1932-1933). Sozomenos, Kazhdan'ın ifadesiyle, eserinde daha çok II. Şapur'un Hristiyanlara karşı tutumunu ve Saracenler, Gotlar ve Ermeniler arasındaki Hristiyanlık dininin yayılışını ele alır (Kazhdan 1991c: 1933). Sozomenos'un eserini Yunanca'dan İngilizce'ye tercüme eden ve giriş kısmını kaleme alan Hartfanft'ın görüşüne göre, Sozomenos'un eserindeki olaylara bakış açısı, eleştirel yönleri olmakla birlikte kapsayıcı bir üsluba sahiptir (Hartranft 2008). Ancak, Hartfranft, Sozomenos'un sık sık dilbilgisi yanlışları yaptığını, eğitimi hakkında ise az bilgi olduğunu, fakat rahipler tarafından eğitildiğini ifade eder. Mitchell ise Constantinopolis'te hukuk eğitimi aldığını ve bu yüzden diğerlerinden farklı olarak yetiştirildiğini söyler (Mitchell 2016: 49). Sozomenos'un daha çok keşiş ve din adamları ile zaman geçirmesinden dolayı manastır hayatına meyilli olduğu da öne sürülmüştür. (İkican 2022: 304). Bundan dolayı Hartfrant, Sozomenos'un manastıra ve din adamlarına duyduğu hürmetin eserine yansıdığını ve ayrıca pagan edebiyatının karşısında durduğunu belirtir. Hartfrant, Sozomenos'un pek çok politikacı ve din adamının karşı çıktığı manastır düzeninin destekçisi olduğunu ifade eder (Hartfrant 2008: 10).

Sozomenos araştırmaları arasında sözlük maddeleri de vardır. Bunlardan birisi, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity* adlı Oxford sözlüğünün Sozomenos maddesine göre eserin ana kaynağı Socrates'in *Eklesiastice Historia'dır* (Nicholson 2018). Sozomenos'un olayları kendi gözlemlerinden yola çıkarak işlediği söyleminin aksine anlatılarının çoğunun alıntı olduğu iddia edilir (Nicholson 2018: 1406). Ayrıca Socrates ve Sozomenos arasındaki farklılıklara da değinilmiştir. Socrates, daha çok kilise ve devlet arasındaki uyuma ve bu uyumun getirdiği barış ortamına odaklanmıştır. Ancak, Sozomenos Hristiyanlaşan Roma dünyasının selefi olan pagan aleminin zaman içerisinde Hristiyanlaşmasını inceler (Nicholson 2018: 1406). Sozomenos ve Socrates'i karşılaştırmalı olarak inceleyen İkican'ın makalesinde, Sozomenos'a yönlendirilen en önemli eleştiri, Socrates'ten çok fazla alıntı alıp, onu

kaynak göstermemesidir (İkican 2022: 304). İkican'a göre, Sozomenos'un bu kaynağı hazırlamasındaki ana amacı, Hristiyanlaşan Roma'nın tarihini yazmak ve II. Theodosios'u yüceltip eseri ona atfetmektir. Bunun nedeni, Sozomenos tarafından eseri imparatora atfedip çeşitli kamu makamlarından özel imtiyaz almak istemesidir (Momigliano 2012: 153; İkican 2022: 305). İkican'ın da faydalandığı Arnaldo Mamigliano'nun *Essays In Ancient and Modern Historiography* adlı eserinde, Kazikowski'nin de değindiği Socrates'ten alıntıların çok olması meselesi ele alınmış ve Sozomenos'un bir taklitçi olduğu iddiası ortaya atılmıştır (Momigliano 2012: 117; İkican 2022: 311-312).

4.1.4. Zosimus

Erken dönem Bizans tarihi için bir diğer önemli antik yazarımız Zosimus'tur. Ronald T. Ridley tarafından İngilizce'ye çevrilen *Nea Historia (Ἱστορία Νέα)* ismindeki kaynağın 501 yılı civarında yazıldığı tahmin edilmektedir; eser Roma pagan inancını yansıtır (Ridley 1982; Nicholson 2018: 1614-15).[4] Zosimus, Antik Yunan Tarihi ile ilgili verdiği kısa bir bilginin ardından 410 yılına kadar olan hadiseleri anlatmıştır (PLRE II: 1206). Kitap, altı bölümden oluşmaktadır ve bu tezi ilgilendiren kısım ise ikinci bölümdür. Ridley, Zosimus'un üslubunun açık ve net olduğunu, eserini yazarken Eunapius'tan yararlandığını belirtir. Ridley'e göre, *Nea Historia'nın* ana teması; Roma'nın barbarlaşması ve paganizmin gerilemesidir. Zosimus, pagan tanrılarından ve geleneklerinden kopuşun Roma'nın çöküşüne neden olduğu düşüncesindeydi. Ridley'e göre, Zosimus kehanete özel önem verir, ancak pagan olmasına rağmen Hristiyan doktrinlerine yönelik yoğun saldırılarda bulunmaz ve Arius tartışmasına müdahil olmaz (Ridley 1982: 14-15). Ridley, Zosimus'un büyük bir tarihçi olmadığını öne sürer (Ridley 1982: 17). Roma'nın çöküşüne şahit olmuş bir antik yazar olarak ele alındığında, bir pagan kimliğe sahip bakışıyla imparatorluğun batı kanadındaki yıkımın gerekçelerini, kendi düşünceleriyle açıklamaya çalışan önemli bir altıncı yüzyıl tarihçisidir.

Zosimus araştırmalarında bir diğer önemli çalışma ise Paschoud tarafından hazırlanmış Fransızca çeviri *Historie Nouvelle* adlı kitaptır (Paschoud 2000). Bu çeviri yapıtın giriş kısmında Paschoud, Zosimus'un kaynağındaki bölümlere değinmiş ve Ridley gibi Eunapius'tan çok fazla faydalandığı için onu eleştirmiştir. Fakat, Zosimus'un Eunapius'a göre daha öz ve net olduğu da ileri sürer. Kaynağının ne zaman yayınlandığı hakkında soru işaretleri olsa bile Paschoud bazı bölümlerden ipuçları yakalanmaktadır. Zosimus'un Thebes'li Olympiadoros'a karşı argüman geliştirdiği bölümde 425 yılında III. Valentinianus'un tahta çıktığı göz önüne alındığında, *Nea Historia'nın* bu tarihten sonra yayınlandığı kuvvetle muhtemeldir (Zos. 5.27.1). Ridley de bu konuda hemfikirdir. (Ridley 1982: 14)

[4] Zosimus'un pagan inancına dair bakınız: Zos. 29.1-5.

Tuğçe Ünver'in *Zosimus'un Pagan Perspektifinden Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü: Historia Nova Örneği* adlı tezine de danışılmıştır (Ünver 2020). Ünver'e göre, Zosimus pagan karşıtı Hristiyan yazarların tepkisini çekmemek için pagan kimliğini gizlemiş fakat buna rağmen Hristiyan inancına karşı söylemlerde bulunmuştur (Ünver 2020: 5-6). Bundan dolayı Mitchell de Zosimus'un saldırgan bir pagan anlayışına sahip olduğunu öne sürer (Mitchell 2016: 38). Ünver, Zosimus'un pagan olması nedeniyle çok fazla eleştiriye ve tarize maruz kalacağını iddia eder (Ünver 2020: 55). Örneğin, Evagrius Zosimus için oldukça kötü sıfatlar kullanır (Evg. 3.40). Ünver, diğer modern araştırmacılar gibi Zosimus'un kehanetlere özel önem verdiğinden bahsetmiş ve kehanet anlatısının pagan gelenekte var olan bir husus olduğuna, Zosimus'un da buna uyduğunu belirtmiştir (Ünver 2020: 60). Bu kehanetlere örnek olarak, Apollon Sarpedon Tapınağı'nda anlatılan hikâye verilebilir (Zos. 1.57). Ünver'e göre Zosimus, Batı Roma'nın yıkılışına tanık olduğundan günden güne küçülen bir imparatorluk imajı ortaya koymuştur (Ünver 2020: 186).

Leadership, Ideology and Crowds in the Roman Empire of the Fourth Century AD adlı çalışmada da Zosimus üzerine önemli analizler içeren bir değerlendirme vardır (Manders vd. 2020). Örneğin, Zosimus'un söylemleriyle çizilen II. Constantius imajı, Magnentius isyanı ve Iulianus ile arasındaki ilişkiyle açıklanmaktadır (Manders vd. 2020: 111-112). Zosimus, II. Constantius'u Iulianus'un başarılarını kıskanan ve erdemler konusunda da Iulianus'tan aşağıda olan bir imparator olarak tasvir eder (Zos. 3.5.3). Manders, Zosimus'un II. Constantius hakkında oldukça olumsuz anlatılar sunduğuna dikkat çeker (Manders 2020: 113). Ayşe Kazdal tarafından hazırlanan *Bizans Kaynaklarından Zosimus ve Malalas'ın Eserlerinde Türkler* adlı yüksek lisans tezi de dikkate değer bir çalışmadır (Kazdal 2015). Pek çok araştırmacı gibi Kazdal'a da göre Zosimus'un eserini yazma nedenlerinden birisi Hristiyan tarihçilerin (Socrates, Sozomenos ve Theodoretos) imparatorlara karşı anlatılarının haddinden fazla olumlu olmasından rahatsız olduğu içindir (Kazdal 2015: 75-76). Zosimus'un yegâne amacı Roma imparatorluğunun çöküşüne neden olan gerekçeleri tespit edip ortaya koymaktır. Hatta Zosimus, Polybios'un, Romalıların nasıl kısa bir sürede yükseldiğini anlattığını ifade ederek, kendisi de nasıl kısa bir sürede zarfında Roma'nın çöktüğünü anlatmaya çalışır (Kazdal 2015: 77; Zos. 1.57). Kimi modern araştırmacılara göre Zosimus, Hristiyan ve kilise aleyhine söylemlerde bulunmamıştır; kimi araştırmacılara göre ise de ciddi eleştiriler yönelterek tarizlerde bulunmuştur (Kazdal 2015: 75).[5] Fakat Zosimus'un Hristiyan imparatorlara karşı eleştiride bulunduğu pek çok pasaj vardır. Örneğin, I. Constantinus'un barbarlara karşı Roma askerlerini yardıma muhtaç olmayan mevkiye doğru yönlendirdiği ve bundan dolayı barbarların Roma sınırına girmesine aracı olduğunu ifade etmektedir (Zos. 2.34.1-2). Ayrıca hem pagan inancına sahip olan hem de Roma'nın çöküşünü pagan inancından

[5] Daha fazlası için bakınız: Kazdal 2015: 75, dipnot: 294.

vazgeçmesine bağlayan bir antik tarihçinin, Hristiyan imparatorlara karşı eleştiride bulunmaması pek muhtemel değildir.

4.1.5. Philostorgios (368-439)

Bu tez çalışması için bir diğer önemli kaynak ise Philostorgios'un *Eklesiastike Historia* adlı kilise tarihidir. Kilise tarihçileri arasında radikal bir Arius yanlısı olarak bilinen Philostorgios (Halfmann 2003: 797), yazdığı 12 bölümlük *Eklesiastike Historia* adlı eserle Caesara'lı Eusebios'un geleneksel kilise tarihi yazımını devam ettiren kişiliklerden birisidir (Cayre 2021: 359). Genel olarak 300-425 yıllarını kapsayan bu eser, Arius ve Aleksandreia Piskoposu Athanasios ile arasındaki husumetten başlayarak I. Ioannes'e kadar olan siyasal ve dini olayları içermektedir (Amidon 2007). Ayrıca Philostorgios, II. Constantius ile aynı inanç doktrinini savunmakta olup bu nedenle imparatora destekleyici anlatılarda bulunmuştur (Kaçar 2008: 122). Ancak, yapıtında kökten Arius destekçisi olsa bile paganizmin önemli kültürel uygulamalarına karşı hassas bir yaklaşım göstermiştir.

Joseph Bidez tarafından yapılan Almanca çeviri, *Philostorgius Kirschengeschichte*, bu tez için önemli çalışmalardan biridir (Bidez 1981). Bidez, Philostorgios yazmaları hakkındaki bilgilerin Photius'un *Bibliotheca* adlı eserinden çıkarıldığını iddia eder ve bu kaynakta, Philostorgios'a ait iki müstakil kitabın olduğu ve bu kitaplarda da altışar bölümlere yer verildiğini iddia eder.[6] Bidez'in Philostorgios için kullandığı diğer ana kaynak ise Şehit Artemios'un *Passio*'sdur, bu kaynakta sık sık Philostorgios'a atıf yapıldığına dair gözlemlerde bulunmaktadır.[7] Bidez, Philostrogios'un e üslubuna da dikkat çekmiştir ve onun seyahat ettiğini, coğrafi gözlemlere dayalı anlatımlar yaptığını söyler.[8] Örnek olarak, Kudüs'ün ilk ismi ve bu bölgede hangi kabilenin yaşadığına dair verdiği bilgiler verilebilir (Philo. 7.14). Bidez, Philostorgios'un astronomik ve gök olaylarına çok fazla bağlı olduğunu belirtirtir, bir örnek olarak dayanarak I. Constantinus ve II. Constantius'un gökte gördüğü Haç misyonunu verir.[9] Bidez, Philostorgios'un diğer çağdaşlarından ve seleflerinden farklı bir yönü olduğunu belirtir ve devrin mitolojisine merak duyduğunu ve eserini hazırlarken bilimsel iddiaların dışında olan menkıbelere yer verdiği iddia eder.[10] Philostorgios, doğrudan İznik taraftarlarına saf bir düşmanlık beslemek yerine, onun iddiasına göre, İznik tarafındakilerin pagan geleneğinde olan kurban sunma adeti gibi I.Constantinus'un heykeline bir tanrı olarak tütsü ile sunulan dualaların çok tanrılık (paganizm) dininin devamı niteliğinde olduğunu ifade eder (Philo. 2.17). Bidez, bu analizleri ve yorumları sayesinde Philostorgios'a farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

[6] Bidez 1981: XII.
[7] Bidez 1981: XLIV.
[8] Bidez 1981: CIX.
[9] Bidez 1981: CX.
[10] Bidez 1981: CXI.

Philostorgios, İngilizce'ye Philip R. Amidon tarafından çevrilmiş ve notlandırılmıştır (Amidon 2007). Amidon, bu kaynağın giriş kısmında Philostorgios'un eserinin odak noktasının İznik inancının yayıldığı bir dönemde Ariusçuluk görüşünün gerçek iman olarak sunması arak ifade eder.[11] Ayrıca, Philostorgios'un anlatısının tamamen yanlı olduğunu ve Ortodokslara karşı acımasızca eleştiride bulunduğunu iddia eder (Amidon 2007: 1-5). Amidon, Philostorgios'un pagan karşıtı olduğunu belirtse bile onların kültürlerine karşı duyduğu saygıyı ve kültürlerinde var olan güzellikleri de ifade ettiğini söyler. Anlatım tarzında ise Herodotos'un yazımını izlediğini, onun gibi anlatısını coğrafya ve doğa tarihiyle ilgili bilgilerle donattığı belirtilir.[12] Örneğin Philostorgios, depremleri ve depremlerin getirdiği büyük yıkımları anlatırken ilahi lütfun da yardım ettiğini anlatır (Philo. 12.8-10). Coğrafya tanıtımı ile ilgili örneklerden birisi de Ürdün'ü anlattığı pasajdır. Philostorgios bu pasajda; Ürdün bölgesinin sınırlarından, buradaki milletler hakkında verdiği bilgilerden ve tarihte inşa edilmiş şehirlerden bahsetmektedir (Philo. 7.3b).

4.1.6. Theodoretos (393-466)

Antiokheia'da doğan ve Hristiyan bir apolojist olarak yaşamını sürdüren Theodoretos'un *Eklesiastike Historia* adlı kaynağı, 323-428 yılları arasını kapsamaktadır ve eserinde yoğun bir şekilde İznik taraftarı olduğu görülmektedir (Nicholson 2018: 1479-1480). Erken kilise tarihi hakkında önemli bir kaynaktır (Halfmann 2003: 797). Yapıtta kilise işleri haricinde seküler ve dogmatik konulara da yer vermiştir (Kazhdan 1991c: 2049). Dogmatik konulardan biri; filozofların, imparatorların ve generallerin isimlerinin unutulup gittiği ama şehitlerin ve azizlerin isimlerinin hafızalarda yer edindiği anlatısıdır (Brown 1981: 50). Eseri Türkçe'ye çeviren M. Aydın'a göre bu kaynak, Sozomenos ve Socrates'in eserlerinden daha orijinal bir kilise tarihi olmakla birlikte özellikle olaylara karşı Hristiyan bir bakış açısıyla yazılmıştır (Cayre 2023: 58).

Theodoretos hakkındaki çalışmalar arasında Robert C. Hill tarafından çevrilmiş *Commentary on Daniel* adlı kaynak unutulmamalıdır (Hill 2006). Bu çeviri kitabın incelenmesindeki amaç, bu tez çalışması çerçevesinde Theodoretos nezdinde dikkate değer bilgilerin araştırılmasıdır. Hill'e göre, Theodoretos'un bu kitabı hazırlamasının maksadı, Hristiyanlık tarihinde Daniel peygamberin varlığını ve dindeki önemini ortaya koyarak, Daniel peygamber hakkındaki Yahudi yorumuna karşı çıkmaktır.[13] Hill de Theodoretos'un manastır hayatına adım atmasındaki aracının ailesi olduğunu ifade etmiş ve Antiokheia'da Kristolojik problemlerle uğraşan önemli bir aktör olduğunu belirtmiştir.[14] Theodoretos üzerine yazılmış modern kitaplar arasında dikkate değer olanlardan birisi de Adam S. Schor'un

[11] Amidon 2008: XX.
[12] Amidon 2008: XXI.
[13] Hill 2006: XII.
[14] Hill 2006: XI.

Theodoret's People: Social Networks and Religious Conflict in Late Roman Syria adlı çalışmasıdır (Schor 2011). Bu çalışma, genel olarak Theodoretos'un bir kilise tarihçisi olmasının dışında toplumdaki aktif rolüne, Kristolojik tartışmalar çerçevesinde duruşuna, geç Roma toplumunda etkili bir rol model olmasına değinmektedir (Schor 2011: 17). Schor, Theodoretos'un *Eklesiastice Historia* adlı kaynağının V. yüzyıl boyunca ruhban ve kilise dünyasını şekillendirdiğini, bu dönem içinde dini tartışmalarının merkez noktasındaki figürler ve olayları anlattığını ifade eder (Schor 2011: 79). Schor'a göre, Theodoretos'un kaynağı; Antiokheia ve Suriye coğrafyasında İznik kökenli görüşlerinin toplumdaki varlığı üzerine tezler sunduğu ve Ortodoks anlayışının doğruluğu hakkında bilgiler verdiği için önemlidir (Schor 2011: 80). Schor ayrıca Theodoretos'un anlatılarını tutarlı bulmaktadır. Schor, Theodoretos'un eserini 420 civarında sonlandırdığını belirtirken, bu kaynağın Suriye Hristiyanlığı ve manastır yapılaşmasının üzerine farklı bir bakış açısı sunmasından ötürü önemine vurgu yapar (Schor 2011: 90-91).

4.2. Modern Kaynaklar

Araştırma konumuz için az sayıda Türkçe çalışma vardır, örneğin II. Constantius hakkında Türkçe müstakil bir kitap bulunmamaktadır. İngilizce ve diğer yabancı literatürde ise sayıca daha fazla çalışma olmakla beraber, bu imparator yine de başka imparatorlar, örneğin I. Iustinianos kadar ilgi çekmemiştir. Ancak, yine de II. Constantius üzerine yazılmış kitap ve makaleler, bu teze büyük katkı sağlamışladır. Ayrıca, yukarıda zikredilen, II. Constantius'u ele alan antik tarihçiler üzerine çalışmalar da bu tez için oldukça önemlidir.

Bu tez için Türkçe ve İngilizce literatür taranmıştır. Almanca olarak W. Seyfart'ın yazdığı *Der Codex Fuldenis und Der Codex E Des Ammianus Marcellinus;* W. Klein'in *Ammianus Marcellinus Sein Werk und Seine Historischen Quellen* adlı eseri, G. Christian Hansen tarafından editörlüğü yapılan *Sokrates Kirchengeschichte, Anonyme Kirchengenschicte (Gelasius Cyczicenus), Sozomenus Kirchengeschichte* isimli yapıtları ve J. Bidez'in editörlüğünde hazırlanmış *Philostorgius Kirschengeschichte* adlı çalışmalara da bakılmıştır. Richard Klein'in *Constantius II und Die Christliche Kirche* adlı Almanca eseri de konu için önemlidir. Fransızca olarak ise iki önemli çalışma vardır. Bunlar, editörlüğünü F. Paschould'un yaptığı *Histoire Nouvelle* ve çevirmenliği A. Rocher tarafından yapılan antik yazar Poitiersli Hilarius'a ait olan *Contre Constance* isimli çalışmalardır. Fakat bu çalışmalar, dil sorunu sebebiyle bu teze eklenememiştir, ancak, çeviri datalarından yararlanılarak yine de bu araştırmalara başvurulmuştur.[15] Çalışmanın ana konusu imaj olgusu üzerine olduğundan dolayı öncelikle imparatorluk imajını incelemek için Erika Manders ve Danielle Slootjes'in editörlüğünde hazırlanan *'Leaders, Ideology and Crowds in The Roman Empire of the Fourth Century AD'* adlı çalışma, Ferit

[15] Almanca ve Fransızca çalışmalar incelenirken *Abbyy FineReader ve DeepLy* gibi çeviri uygulamalarından faydalanılmıştır

Baz tarafından yapılan *İmparator İmparator Kültü* adlı yüksek lisans tezine bakılmıştır. İmparatorun hayatı, siyasi gelişmeleri ve dini faaliyetlerdeki rolünü incelemek için Peter Crawford'un '*Constantius II'* (Crawford 2016), N. Baker-Brian'ın '*The Reign of Constantius II' (Baker-Brian 2023)* ve Shaun Tougher ile birlikte hazırladığı *'The Sons of Constantine AD 337-361'* , J. M. Hunt'ın *'Constantius II in The Ecclesiastical Historians'* isimli çalışmaları incelenmiştir (Hunt 2010). Ayrıca imparator imajı için Marilyn Dunn'un *Arianism* ve *Belief and Religion In Barbarian Europe (350-700),* J. Wieanand'ın editörlüğünü yaptığı *Contested Monarchy,* L. R. Taylor'un *The Divinity of The Roman Emperor* isimli araştırmalara dikkate alınmıştır. II. Constantius'un İmparatorluğun Doğu kanadında Sasaniler ile ilişkileri ve tahkim ettiği kaleler hakkında Süha Konuk'un *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası'nın Tarihi Coğrafyası* isimli doktora tezinden faydalanılmıştır (Konuk 2021). Yasemin Örnek'in *'II. Constantius'un Döneminde Roma İmparatorluğu (Dini ve Siyasi Tarihi)* (Örnek 2013) adındaki yüksek lisans tezi de analiz edilmiştir.

Tez içerisinde geçen tarihi kişilikler için editörlüğünü J. R. Martindale ve J. Morris'in yapmış olduğu *The Prosopography of The Later Roman Empire I* (PLRE) adlı çalışmaya ve bu eserin ikinci cildi olarak yine J. R. Martindale tarafından editörlüğü yapılan *PLRE II* isimli yapıtlara bakılmıştır. Bir diğer sözlük çalışması olan O. Nicholson'un editörlüğünü yaptığı *The Oxford Dictionary of Late Antiquity* isimli eser incelenmiştir. Son olarak, Hristiyanlık ve dini tartışmalar çerçevesinde Turhan Kaçar'ın *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık* kitabı başta olmak üzere yazmış olduğu pek çok makaleden yararlanılmıştır. Ariusçuluk hakkında Türkiye'de yapılmış tek doktora tezi olan Servet Doğan'ın *Aryüsçü Hristiyanlık* adlı çalışmasına başvurulmuştur (Doğan 2021). Athanasios ve II. Constantius arasındaki tartışmalar hakkında Hasan Darcan'ın *Athanasius ve İsa Anlayışı* adlı doktora tezi de incelenmiştir.

1. II. CONSTANTIUS'UN KISACA HAYATI

I. Constantinus (306-337) dönemine kadar Roma İmparatorluğu pagan inanışına sahip bir imparatorluktur. I. Constantinus ile Hristiyanlık inancının benimsenmesi bir dönüm noktası oluşturmuştur. (Lenski 2006: 77). Geçmişte İmparator Nero döneminde Hristiyanlara karşı başlatılan kovuşturmalara rağmen,[16] bu inancın zaman içerisinde toplumun her tabakasına hitap ettiği görülmüş ve itibarı çoğalmıştır (Baker 2006: 243). Geç Antikçağ imparatorluk imajında, I. Constantinus ile imparator algısı, imparatorun kilise ve din adamlarıyla olan ilişkisinin pekişmesiyle artık pagan gelenekten kopmaya başlamış ve imparatorluk, Tanrı adına hüküm süren, Hristiyan bir makam haline gelmiştir (Manders vd. 2020: 11). Geç Roma dünyasındaki bu din dönüşümünün bariz bir göstergesi; Diocletianus döneminde mallarına el konulmuş Hristiyanlara hem mallarının geri verilmesi ve bu uğurda devlet hazinesini kullanılmış olmasıdır (Martin 2022: 198). Dolayısıyla, kilise ve din adamlarının da imparatordan pek çok konuda imtiyaz alması kaçınılmaz olmuştur (Mitchell 2015: 299). II. Constantius hükümdarlığında yeni Hristiyanlık düzeninden dolayı Roma kenti, eski pagan adetlerden uzaklaşmaya başlamıştır (Theoph. CTC: 5810; Martin 2012: 187-188). Bu etkilerden en açık örneği, pagan inancında olan imparator açıkça ilahi bir varlıkken, Hristiyanlaşmış bir düzende imparatorun ilahi olanın bir parçası haline gelmesi ve böylece Hristiyan bir imparator imajının ortaya çıkmasıdır (Manders vd. 2020: 11).

Tam adı Flavius Julius Valerius Constantius olan imparator 7 Ağustos 317 yılında[17] Pannonia'nın Sirmium'da[18] dünyaya gelmiş ve 3 Kasım 361 senesinde ise dünyaya gözlerini yummuştur (PLRE I: 226; Özçelik 2008: 157; Teitler 2017: 7; Crawford 2016: 19; Mitchell 2016: 98) Antik yazarlardan biri olan Eusebios, imparatorun doğum tarihi için 317 yılını belirtmiştir (Eusebios 1.3). Moser'e göre ise II. Constantius, M.S. 312-361 yılları arasında yaşamıştır (Moser 2018: 3). Sonuç olarak araştırmacılar arasında II. Constantius'un doğum tarihi konusu kısmen tartışmalıdır. Annesi Maximianus'un kızı (Crawford 2016: 19) olan Fausta'dır (Stephenson 2016: 232). Dedesi I. Constantius Chlorus ile aynı adı taşımaktadır (Soc. 1.38). İki erkek kardeşlerinden başka Constantia[19] ve Helena adında iki kız kardeşi vardır (Barnes 2014: 150), ayrıca Maxentius'un kızı Minervina'dan olma Crispus adında bir üvey kardeşi daha vardır (Cameron vd. 1999: 40)[20]. Crispus'un 326 yılında üvey annesi Fausta'nın romantik duygularına karşı bir cevap vermediğinden ötürü öldürülmüş olduğu kaynaklarda söylenmektedir (Cinemre 2012: 24; Crawford 2016: 22-23; Morrisson 2019: 23). Çeşitli söylentilerin dillendirilmesi, I.

[16] Younger 2006: XI

[17] Fatih Özçelik'in tezinde ise 9 Ağustos yazmaktadır. Ancak, günlerde farklılık olsa da II. Constantius'un doğum yılı aynıdır.

[18] Bugünkü Sırbistan ülkesinin Sirem ilçesinin merkezidir.

[19] Constantina olarak da bilinmektedir.

[20] Bu eser, A. Cameron ve S. G. Hall tarafından hazırlanan İngilizce çeviri, Eusebios'un *Life of Constantine* adlı eserdir. Bu bilgi ise giriş kısmından alınmıştır.

Constantinus'u bir hayli kızdırmış olabilir. Philostorgios'a göre Fausta'nın, Crispus'a karşı olan duygularının karşılıksız kalması hislerini nefrete dönüşmüştür ve kocasına söyledikleri yüzünden ani bir kararla Crispus öldürülmüştür (Theoph. CTC: 5816). Bu olayın ardından Genç Fausta'nın başka olaylara ismi karıştığı için imparatorun karısını banyoda kaynar suda öldürdüğü de söylenmektedir (Zos. 29.2; Philo. 2.4a; Harris 2020: 53). Ancak, tüm bunların gerçekliği tartışılan bir zeminde söylendiği unutulmamalıdır ki, araştırmacılar Philostorgios'un rivayet ettiği bilgilere daima temkinli yaklaşmıştır. Ayrıca, Constantinus dönemini Baker-Brian dedikoducu ve hanedan içi olayların çok olduğu bir dönem olarak ele almaktadır. Örneğin, Iulianus'un bu dönemde hanedan karşıtı olduğundan dolayı hicivler yazdığını belirtmiştir (Baker-Brian 2023: 185).

II. Constantius üç kez evlenmiştir. Bunlar; 335 yılında Julius Constantius'un kızı başta olmak üzere 353'te Flavia Aurelia Eusebia ve 361'de olan Faustina ile olan evlilikleridir. Evlilikleri arasında en önemlisi Eusebia olan evliliği olmakla beraber ona karşı daha hassas, sevecen ve dinleyici bir karakter sergilemiştir (PLRE I: 226; Amm. 21.16.16; Cinemre 2012: 26; Örnek 2013: 17-19). II. Constantius, babasının on dokuzuncu hükümranlık yılında 13 Kasım 324'te Chrysopolis'te imparator yardımcısı anlamına gelen *Caesar* unvanına yükseltilmiştir (Philo. 2.16b; Zos. 2.35.1; Örnek 2013: 27). 337 yılına kadar tam tamına on üç sene *Caesar* makamında bulunmuştur. Çok küçük yaşlardan itibaren politik ve askeri savaşların ortasında zaman geçirdiği için sıradan bir çocuk gibi büyümemiştir. Babasıyla birlikte 332'de Gotlarla, 334'te de Sarmatlarla girdiği savaşlarda küçük yaşta potansiyel imparator edinimlerini kazandığı görülür (Cinemre 2016: 706; Crawford 2016: 20). Henck'e göre II. Constantius, siyasi becerilerini ve tecrübelerini babasının yanında kaldığı zamana borçludur (Henck 2007: 148). Yaşamının büyük bir bölümünü de babası gibi dini tartışmalarda ve Sasani-Roma Savaşlarında geçirecektir.

Babası I. Constantinus, ölümünden önce 335 senesinde Roma topraklarını üç oğluna pay etmiştir. Gallia, Britannia ve Hispania bölgeleri II. Constantinus'a; İtalya, Afrika ve Batı Illyricum Constans'a; Trakya, Mısır[21] ve Doğu (Oriens) toprakları ise II. Constantius'a verilmiştir (Kaçar 2005b: 150; Philo. 3.1a; Cinemre 2016: 705; Stathakopoulos 2018: 45; Stephenson 2023: 208). Haldon, oğullar arasında paylaşılan toprakların,ordu sayesinde bu şekilde dağıtıldığını ifade eder ve ordunun II. Constantius'a doğu kanadının bilinçli şekilde verilmesini istediğini öne sürer (Haldon 2017: 33). Antik yazarlardan Socrates de I. Constantinus yazdığı vasiyette bizzat II. Constantius'a imparatorluğun doğu kısmını verilmesini istediğini belirtir. (Soc. 1.39-40).

[21] Zosimus'a göre, bu toprakların emanet olarak verildiği ifade edilmektedir.

Harita 1: I. Constantinus öldükten sonra oğulları arasında paylaştırılan Roma topraklarının haritası. (https://sites.google.com/a/umich.edu/imladjov/maps: 18.05.2023)

Socrates'in anlatısını destekleyen Rufinus da I. Constantinus'un kendisine sadık bir papaza yemin ettirdiğini ve Doğu topraklarını II. Constantius'a bıraktığını ifade etmektedir (Ruf. 10.11-12). Babası, II. Constantius'un politik-diplomatik ve siyasi becerilerini ya da sağduyulu ön görülerini anlamış, onu bu nedenle seçmiş olabilir. Bu durum, 335 senesinde II. Şapur'u karşılamak için Antiokheia'ya II. Constantius'u göndermesinden de anlaşılmaktadır (Lenski 2006: 81). Dahası Persler ile sınır olan bölgeyi Ablabius tarafından yapılan bir mahkeme aracılığıyla II. Constantius'a vermiştir (Crawford 2016: 27). Smolin'e göre, I. Constantinus ölmek üzereyken başkentin ve doğunun kontrolünü II. Constantius'a devretmek istemiştir (Smolin 2021: 246-247). I. Constantinus'un imparatorluğun böylesine etkin bir hinterlandı olan doğu topraklarını II. Constantius'a bırakmasının nedeninin, kardeşlerine göre daha kabiliyetli olduğu düşüncesinde olduğu söylenilebilir (Harita 1).

337'de Büyük Constantinus öldüğünde II. Constantius, Antiokheia'da bulunuyordu. Philostorgios ve daha geç bir tarihçi olan Zonaras'a göre, I. Constantinus'un rahatsızlığının nedeni, kardeşleri tarafından kendisine verilen zehirli ilaçtır ve bundan dolayı da I. Constantinus, Perslere karşı sefer yolculuğunu yarıda keserek Helenopolis'teki kaplıcalara doğru yönelmiştir (Zonaras 13.4.24-25; Philo. 2.16a; Soc. 1.40). İmparator I. Constantinus'un naaşı Constantinopolis'e getirilerek defin için bu oğlunun gelmesi beklenilmiştir. İmparatorun naaşı beklenirken imparatorluğun pek çok bölgesinden üst düzey bürokratlar, komutanlar ve binlerce sıradan insan gelmiş ve Büyük Constantinus'a saygılarını sunmuşlardır (Odahl 2004: 245). II. Constantius, başkente gelmeden gömülmemesinin gerekçesi, babasının halefi olarak yorumlanabilir. Yaygın kanıya göre I. Constantinus İzmit'te Eusebios tarafından

vaftiz edilmiştir (Stathakopoulos 2018: 46). Mitchell'in ifadesine göre, I. Constantinus'un ölümü üzerine muhafız birliği, Gallus ve Iulianus dışında herkesi öldürmüş, Iulianus ise hayatı boyunca bu olayın suçlusu olarak II. Constantius'u göstermiştir. Çünkü, I. Constantinus'un ardından imparatorlukta en yetkili kişi II. Constantius idi (Mitchell 2016: 105).

II. Constantius, 340 senesine kadar II. Constantinus'un gölgesinde kalmıştır. Çünkü hem yaşı itibariyle hem de ağabeylerinin kendisinden önce unvan almasından dolayı arka planda kalmıştır (Morrisson 2019: 23). Ancak 340'ta bu durum değişmiştir. Constans, Aquileia'da kardeşi II. Constantinus'u mağlup etmiş ve Roma İmparatorluğu'nun Batı kanadındaki üstünlüğü ele geçirmiştir (Morrisson 2019: 25).[22] Philostorgios'un anlatımına göre, I. Constantinus'un ölümünden sonraki Roma topraklarının üç kardeş arasında pay edilişini II. Constantinus kabul etmemişti. Çünkü, kendisinin yokluğundaki miras paylaşımın haksız olduğunu ve kendisine verilen topraklara Constans tarafından el koyulduğunu iddia etmiştir. II. Constantinus, bunu gerekçe göstererek kardeşi Constans'a saldırmış ve bu savaş sonucunda kendisi mağlup olmuştur (Philo. 3.1a). Fakat, bu kardeş savaşı Zosimus'un anlatısında farklıdır. Zosimus'a göre Constans, II. Constantinus'a verilen Kartaca ve İtalya topraklarını istemekteydi. Constans, ağabeyine olan nefretini üç yıl boyunca saklı tutmuş ve sonra II. Constantinus'a karşı en iyi saldırabileceği yer olan Aquileia'da onu öldürmüştür. Constans, Pers savaşına askerler gönderiyormuş gibi askerlerini bu kente göndererek, ağabeyini tuzağa düşürmüş ve en nihayetinde istediği Batı topraklarına kavuşmuştur (Zos. 2.41; Eutr. BHR X: IX). Bu iki antik yazarın farklı bakış açılarıyla anlatılmış bu olayın neticesinde Constans, her halükarde Batı imparatorluğuna kavuşmuştur. Zosimus'ta Constans, zalim, gaddar ve zevklerine düşkün bir hükümdar portresi çizerken; Philostorgios 'a göre hiçbir yanlış yapmamış bir kişiliktir (Zos. 2.42; Philo. 3.1a). Eutropius ise Constans'ın ilk hükümdarlık yıllarında iyi ve adil bir kişilik olduğunu, fakat yanındaki arkadaşlar tarafından aklının çelinmesi ve sağlığının kötüye gitmesi sonucunda zalim ve gaddar bir kişiliğe büründüğünü savunur (Eutr. BHR 10.9). Socrates'e göre II. Constantinus, kardeşi Constans'ın topraklarını işgal etmek maksadıyla ona saldırmış, fakat Constans'ın askerleri tarafından öldürülmüştür (Soc. 2.5).

II. Constantius ise 337'de *Augustus* unvanı alınca bir zaman sonra kendisini otoriteye karşı girişimlerin ve ailevi çatışmaların ortasında bulmuştur (Smolin 2021: 244). Bu olay ise hem kendisinin hem de imparatorluğun gücünün iç çatışmalara yöneldiği ve dışarıdan gelebilecek tehditlere açık olduğunu göstermektedir. Socrates'e göre II. Constantius, Antiokheia'da ikamet ederken Gallia'da büyük bir barbar ordusuna karşı zaferler kazanarak ordu arasında saygınlığı artmış ve askerleri tarafından

[22] Bu kaynakta Arius'u destekleyenin Constans olduğu yazılıdır. Aslında Arius'u destekleyen kişi, tezin konusunu oluşturan II. Constantius'tur.

imparator ilan edilmiştir.[23] II. Constantius ise bu durumu öğrenip, son derece rahatsız olmuş ve Iulianus'a karşı sefere hazırlanmıştır. İmparator, Cilicia ve Cappadocia civarında vardığında, zihinsel sıkıntılarının felce neden olması sonucunda vefat etmiştir (Soc. 2.46). Zosimus'un anlatısına göreyse II. Constantius, Iulianus'un Gallia'daki başarılarından son derece rahatsız olmuş ve çok kıskanmıştır. Dolayısıyla, II. Constantius tarafından Iulianus'un bu başarılarının önü kesilmek istenmiştir. Çeşitli bahanelerle Iulianus'un doğu topraklarına getirilmesi amaçlanmış ve ordu içinde başarılarıyla ünlenen Iulianus'un yok edilmesi istenmişti (Zos. 3.8). Fakat II. Constantius, bunu başaramadan ölmüştür. Decker'ın teorisine göre II. Constantius, yıllar süren politik, siyasi ve dini olayların verdiği yorgunluğun neden olduğu emboli denen akciğer hastalığına yakalanıp, böyle ölmüştür (Decker 2016: 25-26). Bir başka teoriye göre yüksek ateşten öldüğü ifade edilmektedir (Steward 2022: 54).

1.1. II. Constantius'un Karakterinin Tasviri

Ammianus'tan yola çıkan Crawford'a göre II. Constantius'un ölçülü, ihtiyatlı, yeme ve içmede orta yolu bulan ve sağlığına dikkat eden bir kişilik olduğu bilinmektedir (Amm. 21.15.4; Crawford 2016: 22). Manders, II. Constantius cesarete, adalete ve ölçülü bir bakış açısına sahip olduğunu belirtir (Manders 2020: 111). Ammianus'un antasına göre II. Constantius lüks bir yaşantıdan uzak, az uykuyla yetinebilen, askeri silahları kullanmada oldukça maharetli bir imparatordur (Amm. 21.16: 5-7). Kısa boylu bir vücut yapısı vardır ve özel hayatına dair olumsuz dedikodular çıkarılabilecek bir tarafı yoktur (Amm. 16.10.10; Amm. 21.15.5). Ayrıca, Ammianus'a göre hitabet yeteneğinin gelişmiş olduğu, eserde 354 yılında Alaman saldırısı akabinde barış için verdiği nutuktan anlaşılmaktadır (Özgüler 2019: 73-74). IV. yüzyıl kilise tarihçilerinden Tyrannius Rufinus (345-410), II. Constantius'un karakterini ve ruhunu son derece övgü dolu kelimelerle tasvir etmiştir. Ancak, diğer antik kaynaklarda, duygu durumunun çok dağınık ve değişken olarak tasvir edilmesi dikkat çekicidir. Ammianus'a göre, onun daima saray çevresinde ve kendi içinde insanlara karşı duyduğu şüphe ve ihtirasları mevcuttur (Amm. 14.31). II. Constantius'un kendisine karşı isnat edilen suçların fısıldanılmasından bile insanların cezalandırılacağını ve hatta kimsenin buna cesaret edemeyeceğinden bahseder (Özgüler 2019: 35). Modern araştırmacılar ise kendi otoritesini koruması pahasına yaptığı acımasızca işlere rağmen Roma'nın görkemini yücelttiğini, orduyu ve siyaseti yürüttüğü ve tahtının korumasını her halükarda sağladığını vurgulamıştır (Crawford 2016: 23). Örneğin; tahtına karşı tehdit gördüğü Gallus Constantius ile evli olan kardeşini kandırmış ve kocası Gallus'a ulaşmak için planladığı kurnazca planı yürürlüğe koymuştur (Özgüler 2019: 76). Bu anlatıda Ammianus, kana susamış, kana bulanmış, zalim anlamına gelen (Alova 2007: 141) 'cruentus' sözcüğünü kullanmış ve hatta 'saepe' (sıklıkla) kelimesini de

[23] Bu savaşı Eutropius şöyle anlatmaktadır: *A quo modicis copiis apud Argentoratum, Galliae urbem, ingentes Alamannorum copiae extinctae sunt, rex nobilissimus captus, Galliae restituae…* 'Alamanni'nin o muhteşem ordusunu bir Gallia kenti olan Argontoratus'ta yerle bir etmeyi başardı, soylu bir aileden gelen kralını esir aldı.' (Eutr. BHR X: XIV).

ekleyerek sıfatı vurgulamıştır (Amm. 14.11). Buna örnek olarak, Ammianus'un II. Constantius hakkında söylediği *'II. Constantius'un Caligula, Domitianus ve Commodus'un zalimliklerini aştığı'* ifadesi de verilebilir (Amm. 21.16.8).[24] Zalimliği ile ilgili anlatılan hadisede, kendi tahtına karşı oluşabilecek bir tehdit unsurunu ortadan kaldırmayı planladığı görülmektedir. Ammianus, imparatoru bu şekilde tasvir etse de tehditlere karşı gereken önlemlerin alınması tüm hükümdarlara özgüdür.

Kutsal imparator imajı çerçevesinde antik tarihçi Eutropius, II. Constantius öldüğünde tanrılar arasındaki yerini aldığını ifade etmiştir (Eutr. BHR 10.9). Eutropius'un diğer antik yazarlardan farklı olarak imparatorun imajına kendi pagan inancına göre biçimlendirdiği söylenebilir. Çok daha sonra yaşamış bir tarihçi olan Malalas'a göre II. Constantius, merhametli ve bağışlayıcı bir kişiliğe sahip ve açıkça Arius taraftarıdır (Mal. 13.325: 177; Csepregi 2007: 236; Ruckert 2011: 258). Brown, Malalas'a dayanan ifadeleriyle, imparatoru dindar, sadık ve samimi olarak tasvir etmiştir (Brown 2013: 74). Zosimus, imparatorun kimseye güvenmediğini ve dost-düşman kavramına fazla değer vermediğini ifade etmektedir (Zos. 3.2.2). Ammianus ise Zosimus'un ifadesini güçlendirici bir şekilde imparatorun sadece karısı Eusebia'ya güvendiğini ifade etmiştir (Amm. 11.16.16). Sonuç olarak, antik yazarlardan verilen örneklerle ortaya farklı izlenimlerde bir imparator tasviri ortaya çıktığı görülmektedir.

[24] Latince olarak '*…Caligulae et Domitiani et Commodi immanitatem facile superabat...'* ifade edilir (21.16.8).

2. ANTİK KAYNAKLARDA II. CONSTANTIUS

Bu bölümde antik yazarların farklı siyasi, dini ve ideolojik bakış açılarının, bu yazarların II. Constantius tasvirini nasıl şekillendirdiği irdelenecektir.

2.1. Ammianus Marcellinus'a Göre II. Constantius İmajı

Ammianus'un yazdığı *Res Gestae* adlı eser, IV. yüzyıl dönemi içinde vazgeçilmez bir kaynak teşkil etmektedir (Özgüler 2019). Ammianus, çizdiği II. Constantius portresinde imparatoru insanların iyiliğini düşünmeyen, bencilliğine düşkün gibi ifadelerle anlatırken diğer taraftan da imparatorluğun gücünü önemseyen, herhangi bir makama birisini atarken liyakat kavramına önem veren kişi olarak tasvir etmiştir (Manders 2020: 107). Ammianus'un anlatılarında imparatorun askeri işlerde oldukça titiz ve aşırı derecede dikkatli davrandığı görülmektedir. Ayrıca onun devrinde askeri veya sarayda görev alacak devlet adamlarına rütbe verme konusunda oldukça titiz, şüpheci davranılmış olduğu ve atanan askerlerin çok sıkı bir süreçten geçtiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni, Ammianus'un da ifade ettiği gibi, herkesten şüphelenen ve fısıltılardan dahi rahatsız olan bir imparatorun, etrafında kendisine ayaklanma ihtimali olan askeri rütbede kimselerin olmasını istememesidir. Bunlara ek olarak, savaş alanının tozunu yutmamış kimseye unvan bahşetmeye pek niyetli olmadığı ve asker olmaya layık olmayan kimseye bu unvanı vermediği de vurgulanır (Amm. 21.16.1-5). Yani, Ammianus'un anlatısında II. Constantius askeri işlerde liyakat kavramını gözeten biri olarak tasvir edilir. Ammianus, II. Constantius'un zalimliğini belirtirken kan bağı bulunan herkesi öldürdüğünü iddia eder ve gereksiz davalara çok fazla gaddarca davrandığını, ancak idamla sonuçlanması gereken davalara karşı daha çok ılımlı bir şekilde savunur (Amm. 21.16.8-9). Ammianus bu anlatılarıyla imparatorun beklenmedik tutumlarda bulunduğunu ve davranışsal olarak dengesiz olduğunu vurgular. Ayrıca II. Constantius'un savaşlarda başarısız olduğunu, fakat iç karışıklıklarda 'kanlı bir zafer' elde ettiğinden bahseder ve bunlara muazzam bir para harcadığını da belirtir (Amm. 21.16.15). Yani, imparator savaşlarda başarısız, ancak devleti iç savaşlarda yıpratan biri olarak eleştirilir. Ancak, Ammianus'un iç savaşı kanlı bir olay olarak betimlemesine rağmen her imparatorun kendi siyasal otoritesini koruma içgüdüsüne sahip olduğu gibi II. Constantius'un da bu güdüye sahip olduğu unutulmamalıdır. Mitchell'in de savunduğu gibi, Ammianus'un anlatımında imparatora karşı açık bir önyargı mevcuttur, zira onun rakibi olan Iulianos'a hayrandır (Mitchell 2016: 35). Bir benzer olayda ise asi Silvanus'un[25] imparatorluğun batı kanadında (Gallia) askerler içinde huzursuzluk çıkarmaması için II. Constantius orta yollu bir tutum sergilerken tasvir edilir (Amm. 15.5.17-24). İmparatorun emriyle Silvanus ayaklanmasını bastırmak için gönderilen

[25] Bir Frank olan ve Gallia'daki Roma piyadelerin komutanlığını yapan Silvanius, Mursa savaşı öncesinde âsi Magnentius'u II. Constantius için terk etmiştir (PLRE I: 860). Silvanius'un babası Bonitus da Licinius'a karşı I. Constantinus'un yanında durmuş ve yiğitçe savaşan bir kişi olarak anlatılır (Amm. 15.5.33).

Ursicinus'a karşı saldırı olmamıştır.[26] Ancak her hükümdar gibi II. Constantius da ülkenin iç satıhlarında emniyeti sağladıktan sonra otoriteye karşı olumsuz bir tutumlarda bulunanları, Silvanus ve destekçilerini, cezalandırmıştır. Ammianus, askeri konuda asileri dizginlemekte mahir olan II. Constantius'a övgü içeren birkaç cümleler sarf etmesine rağmen imparatorun dalkavukluk ve övücü sözler duymak istediğini de belirtmiştir (Özgüler 2019: 99). Williams da kendi çalışmasında Ammianus'un eserinde II. Constantius portresinin olumsuz olduğunu iddia etmiştir (Williams 2009: 1). Buna örnek olarak, imparatorun Sasaniler ile yaptığı savaşlarda devleti ekonomik buhrana soktuğu ve savaşlara daima generallerini gönderdiğini söyleyerek kendisinin gitmemesi anlatısını verir (Williams 2009: 11-12). Fakat, savaşlar için imparatorun hazineden para harcaması doğaldır ve askerlerin ihtiyaçları giderilmediği takdirde başka sonuçlar doğuracağı da muhtemeldir.

Ammianus, imparatorun dini meselelere yaklaşımını ele alırken Liberius'un[27] imparator buyruğuna uymadığını ve imparatora karşı duran Athanasios'u savunduğunu belirtmiştir. Athanasios'un kehanetlere danışarak işler yaptığı bildirilince imparator bunu kabul etmemiş ve Aleksandreia'da haddinden fazla övgü alınca da onu cezalandırılmıştır. Liberius ise Athanasios'u müdafaa ederek imparatorun öfkesini üzerine çekmiş ve bulunduğu konumdan azledilmiştir (Amm. 15.7.1-10). Theodoretos'un *Eklesiastike Historia* adlı kaynağında da II. Constantius ve Liberius arasındaki bu tartışmaya yer verilmiştir. Bu tartışmanın özeti; II. Constantius'un iddiası Athanasios'un dinsiz ve budalalık ederek imparatorluğa karşı durduğudur. Fakat Liberius ise eğer böyle bir durumun varlığı söz konusu ise bir mahkemenin kurulup gerçeğin açığa çıkarılması taraftarıdır (Theo. HE: 13). Sonuçta Liberius, Trakya bölgesine sürgüne gönderilmiştir. Theodoretos'un anlatısına göre, bir süre sonra II. Constantius, Roma'ya gitmiş ve oradaki asil kadınlar, imparatoru Liberius'u geri getirmesi için ikna etmişlerdir. (Theo. HE: 16). Theodoretos'un anlatısında Liberius'u desteklediği öne sürülebilir, çünkü 'Büyük Liberius' gibi ifadeler kullanır. Ammianus ise piskopos Liberius konusunda II. Constantius lehine görüş belirtir. Anlatısında Athanasios'un kendi bölgesi dışında olan hadiselere müdahale ettiğini, imparatorluk buyruklarına uymadığını ve kendisini makamından daha büyük bir şahsiyet olarak çizdiğini ifade eder. Ammianus, aynı eleştirileri Liberius'a da yönlendirir. Ammianus'un aktarımında Athanasios'un daha çok Hristiyanlık dışı işlere tenezzül ettiği için sorgulandığı belirtilmektedir. Ayrıca, Ammianus II. Constantius'un doğrudan Athanasios'a karşı bir düşmanlık beslediğini de ifade eder

[26] Silvanus, Gallia'da görev başındayken imparatorluğa gönderdiği mektubun, entrikacı olarak bilinen Aedesius ve imparatorun binek hayvanlarından sorumlu olan Dynamius tarafından değiştirilmesinden dolayı suçlanmıştır. Değiştirilen mektupta, sanki Silvanus'un saray içindeki yandaşlarına bir şeyler söylüyormuş gibi bir bölüm oluşturulmuştur. Sonrasında Silvanus'u imparatorun gözünde kötü gösterilmiş ve en nihayetinde Cologne'de idam edilmiştir (Amm. 15.5.1-38; PLRE I: 16).

[27] Roma'da ünlü olan ve İznik inancını kabul eden Liberius, 17 Mayıs 352 yılından 24 Eylül 366 yılına kadar Roma'nın piskoposluğunu icra etmiştir. Ariusçuluğu destekleyen II. Constantius tarafından, Liberius'un Athanasius'u kınamasını istendi. Liberius ise Ariusçuluğun yükselişine karşı olan biriydi ve bundan ötürü bu isteği reddederek sürgüne gönderildi (Kazhdan 1991b: 1223 ve bknz: Theo. HE: 13; Nicholson 2018: 906).

(Amm. 15.7.1-10).[28] Böylece Ammianus'un Athanasios'a karşı eleştirilerine rağmen, II. Constantius kendi buyruklarına uymayan ve kendi inanç görüşü olan Ariusçuluğa zıt bir akide besleyen bu din adamına karşı husumet besleyen biri olarak, oldukça olumsuz bir şekilde tasvir edilir.

Ammianus, II. Constantius'un otoritesini zedeleyecek mevkide olan insanları azlettiğini ve imparatorluk buyruğunu kendi görüşlerine göre düzenlediğini ima etmektedir. Ancak, her imparator kendi otoritesine uymayan, eleştiren ve tehdit arz eden herkesi saf dışı bırakmaya çalışır. Crawford, II. Constantius'un bazı zamanlarda şiddete başvurmasını ve antik tarihçilerin eleştirdiği gibi acımasızca davranışlarda bulunmasını otoriter hükümdarların zaten gösterecekleri bir tutum olarak ele alır (Crawford 2016: 24). Crawford, bu yorumu Ammianus'un yapıtındaki imparatorun aleyhinde anlatılarına karşı yapmıştır. Gerçekten II. Constantius'un hükümdarlık dönemi kardeş kavgası, Magnentius ve Gallus gibi ayaklanmalar gibi iç savaşlara sahne olduğu için ekonomik bir buhran ortaya çıktığı da söylenilebilir. Bu bağlamda, Crawford da bunun önünü almak için II. Constantius'un hem imparatorluk düzenini devam ettirmek hem de kendisine bağlı toplumda huzursuzluğun çıkmaması için olabildiğince çabaladığını belirtmektedir.

Ammianus, 353 yılında Gallus ayaklanmasının ardından II. Constantius'un zafer kazanmış bir imparator edasıyla başkente girişini de eleştirir. Bu zaferi komutanların gayretlerine bağlayarak imparatorun savaşa müdahil olduğu gerçeğini görmezden gelir. Bu zafer alayının ekonomik olarak imparatorluğa ağır geldiğini belirtip, israf olduğu eleştirisini yöneltir (Amm. 16.10.1-10). Hatta Ammianus, II. Constantius'un bizzat hiçbir kavmi veya düşmanı yenmediğini, aksine generalleri sayesinde savaş kazandığını ve imparatorluğa bir katkısının olmadığını iddia eder. Ona göre, II. Constantius, propaganda içeren pankartlarla ihtişamlı bir geçit töreni görmek istiyordu; Adeta savaş ortamını andıran bir askeri kalabalıkta, altın işlemeli kalkanların ve kılıçların gölgesinde Roma'ya giren imparatorun gördüğü manzara karşısında gururu okşanmış ve gözleri kamaşmıştı. Ammianus, imparatorun bu zafer geçidi için çok para harcamasından yakınır (Amm. 16.10.1-12). Ammianus, imparatoru israf eden ve gösteriş bağımlısı biri olarak tasvir etse de törenin bu zaferleri gelecek nesillerin anması için yapıldığını da ifade eder (Amm. 16.10.3). Gerçekten de Roma tarihinde tüm imparatorların kendi başarılarını nesillerin anması için mübalağalı şekilde duyurmaları, zafer geçitler düzenlemeleri, yazıt ve anıtlar yaptırmaları oldukça olağandı. Dolayısıyla, II. Constantius da 'başarılı bir imparator' olarak anılmak istemiş ve bu geleneğe uymuş olabilir.

Ammianus, II. Constantius'un hükümdarlığı ulaşılmazlık anlayışı çerçevesinde yanında kendisine denk olabilecek kimseyi barındırmadığını belirtir (Amm. 16.10.12). Bu anlatı üzerine Ammianus, imparator II Constantius'un bencil, dalkavuk ve küstah bir kişiliği olduğunu ima eden söylemlerde bulunur. Fakat

[28] 'Id enim ille Athanasio semper infestus…' (Amm. 15.7.10).

bir imparatorun bulunduğu konum itibariyle hem etrafındakiler hem de halk ile arasında keskin bir sınır vardır ve ulaşılmazlık algısı imparatorun imajını daha da yüceltecektir. Dolayısıyla, II. Constantius'un tutumu olağandışı değildir. Ayrıca, Ammianus bütünde II. Constantius'a karşı son dere olumsuzdur. Bu yaklaşım, II. Şapur'un Roma üzerine saldırıya geçtiği sırada Sasani imparatoru üzerine olumlu anlatısında da gözlemlenebilir. II. Şapur, yenilmesi oldukça zor olan kavimleri yok ederek onlardan temin ettiği savaş silahlarıyla Roma üzerine yürümüştür. Ammianus, II. Şapur'un çok iyi bir şekilde ordusunu donattığını ve topraklarını genişletme arzusunda olduğunu (Amm. 18.4.1-7). II. Şapur, Roma'nın düşmanı olmasına rağmen askerî açıdan zayıf olarak tasvir edilen II. Constantius'tan daha mahir olarak ele alınır.

Ammianus'un yapıtına bakıldığında, II. Constantius imajının pek çok noktada olumsuz olduğu gözlemlenir. Çünkü, Ammianus Latin ve pagan bir yazardır ve onun gibi yazarlar, I. Constantinus'a karşı lanetlemelerde ve olumsuz söylemlerde bulunmuşlardır. Bunun nedeni ise I. Constantinus'un yüzyıllardır pagan inanışına sahip olan Roma İmparatorluğunda Hristiyanlığı tanımasıdır (Goldsworthy 2022: 252-253). II. Constantius da hem onun oğlu olduğu için hem de bir Hristiyan olarak benzer eleştirilere maruz kalmıştır. Roma'nın çöküşü paganlıktan kopuşla ilişkilendiren Ammianus için pek mubah bir imparator değildir, üstelik tarihçi onun rakibi olan pagan Iulianos'a karşı çok açık bir hayranlık beslemektedir. Dolayısıyla, tüm bu nedenlerden ötürü II. Constantius'a eleştirel yaklaştığı, başarılarını görmezden geldiği ve ayaklanmaları bastırması, zafer geçidi düzenlemesi gibi eylemleri bile olumsuz bir şekilde ele aldığı söylenebilir.

2.2. Socrates Scholasticos'a Göre II. Constantius İmajı

IV. yüzyılın sonunda ve V. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan önemli bir kilise tarihçisi olan Socrates'in en önemli eseri *Eklesiastice Historia'dır*. Bu yapıt, yedi bölümden oluşmakta olup 305-439 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Bu kısımda, bu antik kaynağın birinci ve ikinci bölümü incelenmiştir. Birinci bölüm I. Constantinus (306-337) döneminde kilise ve problemlerini; ikinci bölüm ise, II. Constantius (337-361) döneminin siyasi konjonktürünü içermektedir.[29]

Bir kilise tarihi kaleme alan Socrates doğal olarak II. Constantius'un hükümdarlığındaki dini meselelere odaklanır. Socrates'e göre, II. Constantius Arius tarafını tutmuş, çeşitli şekillerde bu görüşü desteklemiştir. Metinde Arius'un görüşlerine bir 'heretik inanç' ve 'küfür' olarak değinmesi, Socrates'in kendisinin Arius karşıtı bir görüşte olduğunu göstermektedir, yani imparatorun inancının tam karşısındadır. Socrates'in söylemine göre, I. Constantinus'un ölümü ardından İzmitli Eusebios ve İznikli Theognis büyük bir çabayla Arius doktrinini açıktan savunmaya başlamışlardır. Bu misyonlarını

[29] Burada zikredilen bilgiler, çevirmen Zenos'un çalışmasının giriş kısmında verilmiştir. Daha fazlası için bknz: Zenos 2008: III.

gerçekleştirmek için Socrates'in belirttiği gibi imparatorluğunun doğu kanadını yöneten II. Constantius'tan istedikleri desteği almış, saray mensuplarını bile Arius'un görüşlerine inandırmayı başarmışlardır. Socrates, saraydaki üst düzey yöneticilerin kadınlarla dahi teolojik tartışmalar yaptıklarını söyler, böylece durumu ne kadar tasvip etmediğini iyice ortaya koyar. Aleksandreia Piskoposu ve koyu bir İznik taraftarı olan Athanasios'un geri dönüşü ise Ariusçuları ve imparatoru zora sokmuştur (Soc. 2.1-2). Socrates, imparatorun İznik inancına katı bir şekilde karşıt olduğunu da vurgular, buna örnek olarak Constantinopolis Piskoposu Pavlus'u öfke dolu bir cevapla görevden almasını verir (Soc. 2.7). Pavlus'un ikinci kez göreve geldiğini duyan imparator, Vali Philippos'u imparator yetkisiyle donatarak göndermiş ve Pavlus'un Selanik'e sürgüne gönderilmesini emretmiştir. Socrates'e göre, çıkan olaylar 3150 kişi öldürülmüştür (Soc. 2.16; Theop. CTC: 5849). İma edilen imparatorun sapkın Ariusçu inancı desteklemenin yanı sıra bu katliamlar da mesul olduğudur. II. Constantius, Pavlus'un bir süre sonra Constantinopolis piskoposluğu makamına geri döndüğü haberini aldığında, generallerinden biri olan Hermogenes'i Constantinopolis'e göndermiştir. Ancak, Hermogenes, Pavlus'u kovuştururken halkın tepkisini oldukça fazla çektiğinden dolayı, evi ateşe verilmiş ve öldürülmüştür.[30] Socrates'e göre II. Constantius, generallerinden birinin öldürüldüğünü duyunca öfkeye kapılarak, Antakya'dan at üstünde Constantinopolis'e gitmiş ve Pavlus'u bizzat kovmuştur. Ayrıca, I. Constantinus döneminde halka dağıtılan tahılın yarısına yakın miktarına el koymuştur ve halkı da böylece kendi yöntemiyle cezalandırmıştır (Evg. 3.41; Soc. 2.13). Socrates'in bu anlatısı, imparatorun kendi 'sapkın' dini görüşüne uymayan her kim olursa olsun kendi eliyle cezalandırdığını göstermektedir. Antakya'dan at sırtında bizzat gelmesi, halkın tahıllına el koyması gibi eylemler onun öfke dolu ve gaddar biri olarak tasvirine vurgu yapar. Socrates'in bu anlatısının devamında II. Constantius'un kendi Ariusçu görüşü yüzünden devlet kademelerindeki atamalarda askeri gücü kullanacak kadar ileri gittiği iddia edilir. Socrates, halkın bu olaylara karşı tepkilerini belirtmemiş olsa da imparatorun eylemlerini tasvip etmediklerini ima etmektedir.

Socrates'teki diğer önemli bir anlatı Meletius vakasıdır. Arius yanlısı Antiokheia Piskoposu Eudoksios 359'da öldükten sonra yerine atanan Meletius, bir süreliğine kendisinin İznik taraftarı olduğunu gizleyerek dini sürtüşmelerden kaçmıştır (Aydınbaş 2017: 110). Fakat, İznik İnancının ana gövdesi olan 'homoousios' terimini açıkça kabul etmesiyle İmparator II. Constantius onu sürgüne göndermiş ve onun yerine Euzouis'u atamıştır (Soc. 2.44). Ancak, bu duruma rağmen İznik taraftarları Meletius ile iletişime geçmemişlerdir. Socrates'e göre bunun nedeni Meletius'un bir zamanlar Ariusçularla beraber olması ve onlar tarafından makama atanmasındandır (Soc. 2.45); İznik savunucuları, Meletius'a değişkenlik gösterebileceğinden ötürü olumlu bakmamışlardır. Yani, Socrates'in anlatısında bir zamanlar Ariusçu gibi görünmek bile kişi için büyük bir olumsuzluk yaratmaktadır. Meletius'un sürgünü sırasında onun taraftarları da Ariusçuluktan vazgeçmişlerdir (Soc. 2.44). Bu anlatıyla Socrates hem II. Constantius'u

[30] Theophanes'in kroniğinde ise Hermogenes'in cesedinin denize atıldığı belirtilmektedir (Theop. CTC: 5849).

hem de Ariusçuları zayıf ve kaybeden taraf olarak tasvir eder, zira Meletius aslında İznik taraftarı olmasını bir süre onlardan gizlemeyi başarmış ve başkalarını da kendi tarafına çekmiştir.

Meletius ayrışmasına benzer bir taraf değiştirme olayını da Constantinopolis'te bir vakada görmekteyiz. Ariusçu Constantinopolis Piskoposu Macedonius, Pavlus olayında çok fazla ölüme neden olduğu nedeniyle ve zina suçundan yargılanan bir papazı kiliseye kabul etmesinden dolayı piskoposluk makamından azledilmiştir (Soc. 2.45). Bu dini sorunların hem ahlaki hem de siyasi sonuçları doğurduğu ve İznik taraftarların eline koz verildiği düşünülünce, II. Constantius'un böyle ayrışmalarda zor durumda kalacağı aşikardır. Çünkü, bizzat kendisinin atadığı Ariusçu piskoposların böyle olaylarla itham edilip görevlerinden azledilmeleri, doğal olarak İznik taraftarlarına bunu onun aleyhine kullanma fırsatı tanıyacaktır. Ayrıca Macedonius, Kutsal Ruh'un, teslisteki yerinden dolayı Ariusçulardan da ayrı düşmüş ve yarı-Ariusçu olarak kabul edilmiştir (Aydınbaş 2017: 115; Cayre 2021: 359; Stephenson 2023: 211). Macedonius, kovulmasını hazmedememesi üzerine imparator aleyhinde olan birkaç kişi ile bir grup oluşturmuştur. Etrafına topladığı birkaç taraftarla Kutsal Ruh'u inkar yoluna girişmesi, Socrates'e göre kendi yolunu kurduğunu göstermektedir (Soc. 2.45). Gerçekten de nihayetinde Meletiusçular ve Macedoniusçular olmak üzere iki yorumun ortaya çıkmıştır. Yani, Socrates'in anlatısına göre II. Constantius, Arius görüşünü savunan kişilerin önünü açmasına rağmen onlardan gereken olumlu icraatı alamamış ve bu konuda verimli bir sonuca ulaşamamıştır. Bu anlatılarla II. Constantius yanlış kişileri atayan, Ariusçu gibi davranan İznik taraflarını fark edemeyen, Arius yanlılarını bile kontrol edemeyen bir hükümdar olarak tasvir edilir. En başta hem Arius hem de II. Constantius yanlısı olarak gözüken Macedonius ve Meletius'un imparatorun safından çıkıp İznik tarafına geçmesi Socrates'in eserinde imparatorun imajını oldukça olumsuz bir şekilde etkiler.

Socrates'e göre, Arius görüşünü destekleyen piskoposlar imparator üzerinde büyük bir etkiye sahiptir; bu aktarıma göre imparatorun, Socrates'in gözündeki imajı pek de olumlu değildir. (Soc. 2.38). Bunu destekleyen diğer bir örnek ise yoksullara dağıtılması için Aleksandreia piskoposluğuna verilen tahılın Athanasios tarafından kendi geliri için satıldığı iddiasıdır. Socrates'e göre, Arius taraftarlarının ortaya attığı bu asılsız iddia imparatorun Athanasios'u ölümle tehdit etmesine neden olmuştur. Socrates, Athanasios'un bu olay sonrasında Roma Piskoposu Iulius'tan ve Mısır'daki pek çok piskopostan destek gördüğünü ve Ariusçular karşısında yalnız bırakılmadığını da vurgular (Soc. 2.16-17). Yani, üst düzey ruhban sınıftan pek çok kişinin Arius yanlısı imparatorun karşısında Athanasios'u desteklediğini, Athanasios'un desteğinin II. Constantius'tan daha sağlam olduğunu ima eder. Constantius ise Ariusçuların etkisinde kalarak, iddianın doğruluğunu bile araştırmadan Athanasios'u ölümle tehdit etmiştir; manipüle edilebilen ve hakkaniyetsiz bir hükümdar olarak tasvir edilir. Sonuç olarak, Socrates'in çizmek istediği II. Constantius imajı oldukça olumsuzdur ve bunun başlıca nedeni imparatorun, Socrates'in sapkınlık olarak gördüğü Ariusçu inancıdır.

2.3. Zosimus'a Göre II. Constantius İmajı

Pagan bir tarihçi olan Zosimus'un VI. yüzyılın başında yazdığı tahmin edilen *Nea Historia* adındaki eseri II. Constantius hakkında detaylı anlatılara sahiptir. (Kazdal 2015: 71; Ünver 2020: 42-51). Eser 410 yılına kadar gerçekleşen olayları ele alır (PLRE II: 1206). Altı bölümden oluşur, bu çalışmayı ilgilendirenler üçüncü ve dördüncü bölümlerdir (Nicholson 2018: 1614-1615). Zosimus'u diğer Geç Antikçağ tarihçilerinden farklı kılan özelliklerden bazıları; kehanetlere özel önem vermesi, imparatorluğun pagan tanrılar tarafından korunduğuna inanması ve geleneksel pagan ayinlerin sürekliliğine atıfta bulunmasıdır (Ünver 2020: 6). Yani, Zosimus'un pagan inancı eserini oldukça etkilemiştir. Kazdal, Zosimus'un Roma'nın çöküşünü pagan tanrılara ibadetten vazgeçilmesine bağladığını, ancak yine onun tarafsız ve olabildiğince sade bir yazıma sahip olduğunu belirtmiştir (Kazdal 2015: 76-77). Chesnut ise Zosimus'un pagan bir propagandist tarihçi olduğunu, imparatorluğun Hristiyanlığa evirilmesiyle birlikte pagan adet ve uygulamalarını reddetmesinden duyduğu hoşnutsuzluğun eserini çok etkilediğini iddia eder. (Chesnut 1976: 216).

II. Constantius'un imajını daha iyi anlamak için bu eserde diğer kardeşlerinin durumuna değinmek gereklidir. Zosimus'un anlatısına göre, Constans ve Constantinus II arasında Afrika, Kartaca ve İtalya konusunda bir anlaşmazlık bulunmaktadır (Zos. 2.41). Constans, Pers savaşı bahanesiyle II. Constantinus'a askerler göndermiş ve askerler, şehrin içine girerek II. Constantinus'u öldürmüştür. Constans da onun sahip olduğu toprakları ilhak etmiştir (Zos. 2.41-42). Zosimus'un bu anlatısı incelendiğinde, Constans'ın diğer kardeşlerinden daha fazla siyasi ihtirasa sahip biri olarak tasvir edildiği görülür. Haksız yere ağabeyini öldürmüş ve topraklarını gasp etmiştir. Bu anlatıdaki kardeş portresi son derece olumsuzdur. Zosimus'un anlatısında Constans'la kıyaslandığında bu kardeş kavgasına dahil olmayan, olayları gözlemleyen II. Constantius, daha akılcı olarak ele alınabilir. Zosimus'un Constans'ın eylemlerine binaen ortaya koyduğu imaj, onun halkına bir tiran gibi kötü muamelede bulunması ve etrafındakilere kişiliğini baskın bir şekilde göstermesidir (Zos. 2.42). Nitekim Constans, taht hırsıyla yaptığı bu işlerin karşılığını 352'de kendi komutanlarından biri Magnentius tarafından öldürülmesiyle alacaktır. Zosimus, Constantius'un kardeşi Constans'ın katlinin intikamını almak için Tanrılara ve Adalete yakardığını iddia eder (Zos. 2.49.2). Zosimus bu anlatısıyla II. Constantius'un asında pagan geleneğinden kopmadığını ima ediyor olabilir; ya da bu söylem sadece kendi eserindeki imparator imajının pagan geleneği çerçevesinde şekillendiğini gösterir.

Roma'yı da bir hayli zarara uğratmış Magnentius isyanı, Zosimus için özellikle bahse değer bir konudur. Magnentius, Marcellinus'un[31] oğlunun doğum gününde kıyafet değiştirme bahanesiyle ortadan kaybolduktan sonra aniden ortaya çıkıp imparator ilan edilir. Bunun ardından çıkan kargaşada Constans,

[31] Marcellinus, Magnentius'un *Augustus* ilan edilmesinde etken bir role sahiptir ve Magnentius tarafından *magister officiorum* rütbesine getirildi. İmparatorluk aile üyelerini öldürdüğü ve cesedinin bulunmadığı iddia edilmektedir (PLRE I: 546).

kaçmaya çalışsa da Helena adlı küçük bir kasabada yakalanıp öldürülür (Zos. 2.42.1-5). Magnentius ise imparatorluğun batı kısmına hâkim olmasıyla büyük bir güç kazanır (Zos. 2.43). Zosimus'un aktarımına göre bu sırada II. Constantius, iki âsiyle birden uğraşmamak için Vetranio'yu[32] Magnentius'a karşı ordularını birleştirmeye ikna eder, bu sayede Magnentius'un müteffik arayışı olumsuz sonuçlanır (Zos. 2.44.1-4; Evg. 3.41). İmparator burada akıllı siyasi hamleler yapan bir yönetici olarak yansıtılır. Magnentius ise düşmanlarını öldürmedeki başarısından dolayı fazlaca böbürlenmiş ve zaman kaybetmeden II. Constantius'un üzerine (Pannonia) doğru yürümüştür (Zos. 2.46). Fakat, Magnentius'un hesaba katmadığı nokta, süvari bakımından imparatorun daha güçlü bir konumda olmasıdır; hatta imparator, savaşın açık alanda yapılacağına duyunca sevinmiştir. Ancak, Magnentius'un pusuda bekleyen askerlerin ani saldırısından dolayı II. Constantius'un ordusu zarar görmüştür. Bu olayın üstüne imparator, Zosimus'a göre son derecede dikkatli biri olan Philippus'u ateşkes için Magnentius'a göndermişti. Philippos, Magnentius'un yanına vardığında, I. Constantinus'un oğlu ile savaşmanın Roma halkı nezdinde olumsuz intiba yarattığını ve Constantinus ailesine karşı saygılı olunması gerektiğini hatırlatır. Philippos'a söylettiği bu sözlerle Zosimus II. Constantius'un meşruiyetine vurgu yapar. Philippos'un sözleri askerleri huzursuz etse de Magnentius sonra onlara Constans'ın zulmünü hatırlatarak onları tekrar ikna eder. Askerlerin tepkileriyle Zosimus II. Constantius'un meşruiyetinin ve Constans'ın kötü yönetiminin altını çizer; babalarının anısı ilkine güç kazandırırken, diğeri zulmü nedeniyle buna haiz olamamaktadır. Bu esnada II. Constantius'un Philippos ile gizliden gönderdiği gözcüler sayesinde imparatorun ordusu oraya gelerek Magnentius'u büyük bir bozguna uğratır. Bundan sonra imparator, Mursa'da son darbeyi vurarak Magnentius'u mağlup eder (Zos. 2.45-48). Zosimus'un bu uzun anlatısı aracılığıyla II. Constantius hem siyasi hem askeri zekasını iyi kullanan, dikkatli ve zekice planlar yapan bir hükümdar olarak yansıtılır. Sonuçta imparator hem kendisine tehdit oluşturan kişiyi ortadan kaldırır hem de kardeşinin intikamını alır. Artık, bu tarihten sonra doğunun ve batının tek hâkimi II. Constantius olmuştur. II. Constantinus ve Constans arasındaki çekişmelerde II. Constantius'un asıl niyeti Roma'nın menfaatini koruyarak kendi saltanatını korumaktır. Çünkü; ağabeyinin (II. Constantinus) intikamını gütmüş olsaydı duygularıyla, fevri bir şekilde hareket edebilir ve kendi konumunu güçsüzleştirebilirdi. Aksine, kendisi önündeki işlerle ilgilenecek ve doğu sınırındaki en önemli problemi olan Pers tehdidi üzerinde düşünecektir (Stephenson 2016: 317).

Bu eserde, II. Constantius'un olumlu olarak aktarılan eylemlerinden birisi de kardeşler arasındaki savaşa müdahil olmaması ve kendi siyasetini izlemesidir. Zosimus'un söylemi ışığında, II. Constantius, kardeşleri arasındaki savaşa dahil olmayarak ileri görüşlülüğünü bir kez daha göstermiştir. Modern araştırmacı Goldsworthy'nin görüşünde de II. Constantius bu savaşa ortak olmayarak, kendi topraklarında kalmış ve Persler'e karşı savunma gücü oluşturmuştur (Goldsworthy 2022: 255). Neticede, hiçbir şekilde eline kardeş kanı bulaşmamış olarak çeyrek asır hüküm sürmüştür. II.

[32] Vetranio, II. Constantius'a isyan eden bir diğer komutandı. Illyricum'da *Magister Peditum* görevini icra etmekteydi. İsyan ettikten sonra komutanlığı başarılı şekilde tutmuş deneyimli bir askerdi. II. Constantius ile görüşmeden sonra âsilikten vazgeçmiş ve imparatorla birleşmiştir (PLRE I: 954).

Constantius, 340'ta elini kardeşlerinden birinin kanına bulaştırsaydı, kendisinden 'eli kana bulanmış-kardeş katili imparator' diye bahsedilebilirdi ve bundan dolayı da halk nezdindeki imajı zedelenebilirdi. Her ne kadar imparatorluğun yetkilerini elinde tutsa da kendisine karşı olan tarihçilerin onu ileride 'kardeş katili imparator' olarak zikredeceği ihtimali olabileceği göz önüne almış olmalıdır. Ayrıca İznik İnanç yanlıları, Ariusçu olması hasebiyle böyle bir durumu daha da şiddetli bir şekilde eleştirip imparatorluk gölgesine halel getirebilirlerdi. Kendi imajını düşünerek Constans ve II. Constantinus arasındaki savaşa girmemesi (Zos. 2.41) ve tarafsız kalıp kendi menfaatini gütmesi II. Constantius'un daha olumlu bir imaj yansıtmasını sağlamıştır. Bu savı destekleyecek bir örnek vermek gerekirse, İmparator Octavianus kendisine isim olarak ilk önce Romulus'u seçmiştir. Fakat sonradan kardeşini katleden bir hükümdarın ismini kendisine alması sonrasında devlet ve toplum nezdinde imajına olumsuz yafta vuracağından dolayı Augustus ismini daha layık görmüştür (Baker 2006: 129). Bu örnekten de anlaşıldığı gibi, imparatorların halk tabakasında ve daha önemlisi senato içinde itibarlarını sarsacak durumlardan, örneğin kardeş-katili yaftasıyla damgalanmaktan, kaçındıkları görülmektedir.

Magnentius, 350'de imparatorluğun batı kanadını almaya uğraşırken 352 yılının 28 Eylül'ünde, Magnentius isyanında II. Constantius'un zaferiyle devam etmektedir fakat iki tarafında büyük kayıplar verdiğini görülmektedir (Eutr. BHR: 10.10). Zosimus'un anlatısında II. Constantius'un düşüncesine göre iki tarafın ağır kayıplar vermesi ve Roma İmparatorluğu'nun ağır süreçlerden geçmesi gibi etkenler göz önüne alındığında bir barış yapılması gerekliydi (Zos. 2.51). Çünkü savaşların ekonomik temelleri vardır; her gidilen menzilde ordunun harcamaları, konacakları yerde garnizonların kurulması, gıda temini vb. gibi ihtiyaçların karşılanması oldukça masraflı ve güç tüketicidir. Eğer devletin kasasında büyük bir maddi kaynak yoksa, bu doğrudan halka vergi olarak yansıyacak, halkın sırtına daha çok yük binecektir. Dolayısıyla, Zosimus burada imparatoru akılcı bir yönetici olarak tasvir etmektedir. Magnentius ise 353 yılının 10 Ağustos'unda, kaçtığı Galler ve Ren Nehri üzerinde dağlık alanlarda II. Constantius'un müttefikleri olan bazı subaylarla karşılaşınca kapana sıkışmış bir şekilde alaşağı edilmiştir (Zos. 2.53.1-3). Zosimus ayrıca II. Constantius'un, Balkanlar'dan İtalya'nın Sarplık dağlarına kadar müttefik edindiğini ifade etmektedir. Mitchell ise bu ittifakların imparatorun maddi kaynaktan gücü sayesinde oluştuğunu belirtir (Zos. 2.53.3; Mitchell 2016: 106). Yani, Zosimus'un anlatısında imparatorun kilit ve siyasi jeopolitik konumlarda elde ettiği müttefikler aracığıyla başka tehditleri engellediğini görüyoruz. Siyasi zekasını pek mahir şekilde kullandığı yansıtılmıştır. Ancak, Zosimus, II. Constantius'un bu başarılarından ve tüm imparatorluğa hakim olmasından dolayı kibrinin arttığını ifade etmektedir (Zos. 2.55). Fakat, bu yoruma şüpheyle yaklaşılmalıdır. Çünkü eğer, böyle bir tutumu olsaydı en baştan itibaren bu kibir emarelerinden bazıları görülebilirdi. Hatta Zosimus'un kendi anlatımında II. Constantius bu zaferini bir zafer olarak değil, bir iç savaş olarak görmektedir (Zos. 2.51). Bu noktada Zosimus'un kendisiyle çeliştiği görülmektedir.

Zosimus, II. Constantius ve Iulianus arasındaki husumeti de detaylı ele alır ve Iulianus'u destekleyen ifadelerde bulunur. Zosimus'un naklettiği olaylardan en önemlilerden birisi de 354'ün sonlarında

Iulianus'un kardeşi Gallus'un katledilmesidir. II. Constantius, hem kayınbiraderi hem de amcasının oğlu olan Gallus'u, saray hadımlarının ve *praetorianus praefactus-prefektuslar* (koruyucular) (Güneş 2021: 94)ın etkisinde kalarak, kendisinde tacı alacağı bahanesiyle katletmiştir (Zos. 2.55.3). Bu siyasal cinayetin arkasındaki asıl neden olarak imparatorun kendi koltuğunu koruma iç güdüsü bulunduğu söylenebilir; yani aslında imparator kendi açısından çok da haksız değildir. Zosimus'un III. bölümün başında söylediği gibi, II. Constantius, Iulianus'u Atina'dan çağırttırdıktan sonra kardeşi Helena ile evlendirip onu Alpler'in ötesine *Caesar* olarak göndermiştir. Batı'da Gotlar'ın saldırıları imparatorluğun sınır boylarına çok fazla zarar verdiğinden ötürü Iulianus onları durdurmakta zorlansa da başarılı olmuş ve Gallia topraklarını korumuştur (Gülem 2015: 6). Fakat imparator, ona güvenmediğinden ötürü Marcellus'u ve Salustius'u onunla birlikte göndermiştir (Zos. 3.2.2). Gerçekten de II. Constantius 361 yılında Sasaniler'e karşı Iulianus'tan asker göndermesini istemiş fakat mektubu alan askerler, kalkan üzerine Iulianus'u çıkartarak isyan başlatmışlardır; yani imparatorun kuşkuları doğrulanmıştır (Gülem 2015: 7; Vasiliev 2017: 89). Bu bağlamda, Zosimus'un anlatısında imparatorun tüm akrabalarından şüphe duyduğu söylemi dikkat çekicidir; Iulianus'a karşı şüpheci yaklaşması da oldukça doğaldır (Zos. 3.1.2). Çünkü, Iulianus ayrıca eylemleri, erdemi ve adeta stoacı yaşamıyla askerlerin ve halkın güvenini sağlamıştır (Zos. 3.5). Ayrıca Zosimus, Iulianus'un Gallia'da kazandığı zaferi tanımlarken, bu zaferi III. Aleksandros ve Pers Kralı Darius'un savaşlarından bir farkının olmadığını belirtmiştir (Zos. 3.3.3). Yani, II. Constantius'un zaferlerini küçümserken, Iulianus'a son derece övgü dolu yaklaşmıştır. Ancak Zosimus'ın Iulianus'u bu kadar övmesindeki gerekçenin onun pagan olması olabileceği göz önünde tutulmalıdır. II. Constantius'un, Iulianus'un Batı'da elde ettiği zaferler sonucunda büyük bir kıskançlığa ve kine büründüğünü söyleyen Zosimus (Zos. 3.8.3), imparatorun fark ettirmeden çeşitli bahanelerle Iulianus'u doğuya çağırıp gücünü kırmak istediğini de iddia eder. Burada Zosimus, II. Constantius'un imajını zedelemeye çalışırken imparatorluk kavramının muhteviyatını göz ardı eder. Çünkü, hiçbir imparator kendi gücüne müsavi bir güç ve kendisinden daha başarılı bir yönetici istemez. Bu nedenle II. Constantius'un Iulianus'a karşı şüphe duygusu beslemesi doğaldır. Ancak, Zosimus pagan olmasında dolayı sempati duyduğu Iulianus'u haklı taraf olarak tasvir etmektedir.

II. Constantius'un Iulianus'un ailesinden pek çok kimseyi öldürmesi sonucunda ikisi arasında bir düşmanlık ortaya çıkmıştır. Iulianus'un Constantinus hanedanının düşmanı olduğu kaynaklardan ve bilhassa kendi eserlerinden anlaşılmaktadır (Zos. 3.9.5; Teitler 2017: 8). Zosimus'un tüm bu olayları aktarırken Iulianus tarafından baktığı sezilmektedir. Zosimus'un belirtiğine göre, Iulianus'un gücünü azaltmak isteyen imparatorun tutumundan haberdar olan ve batıdaki ordunun zaman içinde azaldığını öğrenen askerler, bir anlık öfkeye kapılmışlar ve barbarlara karşı nasıl bir tehlike altında olduklarını anlayınca aniden Iulianus'un yanına merasimsiz girmişlerdir. Sonrasında ise Iulianus, kalkan üzerine çıkarılıp *Augustus* ilan edilmiş ve zorla başına taç koyulmuştur (Zos. 3.9.1-2). Yani, Zosimus'un anlatısında Iulianus oldukça masum görünür, kendi isyan etmemiş, zorla askerler tarafında imparator

ilan edilmiştir. Zosimus'a göre II. Constantius, büyük bir öfke ve kibre kapılarak, Iulianus'tan *Caesar* rütbesini bile almaya yeltenmiştir. (Zos. 3.4-6). Ayrıca, Zosimus, Iulianus'un gördüğü bir rüya üzerine kendisinin hükümdarlığının Roma'nın selameti için gerekli olduğunu düşündüğünü de aktarır. Teitler'e göre, Iulianus, gördüğü rüyada kehanet işaretleri almıştır ve kuzeni II. Constantius'un yakında öleceğini ona tanrılar tarafından bildirilmiştir (Teitler 2017: 32-33). Geç Antikçağ'da rüyalar ve kehanet niteliği taşıyan sembolik anlatılar genelde meşruiyet kazanmak için kullanılırdı. Zosimus da anlatısında Iulianus'un bu rüyasını, ona II. Constantius'un karşısında meşruiyet kazandırmak için aktarmaktadır, üstelik bunu pagan bir bağlamda yapmaktadır.

Zosimus'un çizdiği II. Constantius portresi ağırlıklı olarak olumsuzdur; imparator, etrafındaki herkesten şüphe eden, verdiği kararlar olumsuz sonuçlar doğurduğunda agresif davranışlardan kurtulmayan, evhamlı biri olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca, pagan olmasından dolayı Zosimus'un büyük bir sempatiyle ele aldığı *Caesar* Iulianus'un başarılarını kıskanan biri olarak yansıtılır. Zosimus, İmparator Iulianus'un siyasal otorite bakımından II. Constantius'un üstünde olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Çünkü, kendisinin de pagan olmasından dolayı anlatısının paganizm bağlamında şekillendiği ve Hristiyanlık inancına karşı duran yapısıyla Constantinus sülalesine karşı Iulianus'u savunduğu görülebilir. Ancak Kazdal, Zosimus'un, Hristiyan imparatorlarına karşı övgü dolu sözlerde bulunan, kilise tarihçilerinin söylemlerini onayan ve bazı yerlerde pagan imparator Iulianus'u eleştirmekten çekinmeyen söylemlerin de olduğunu ileri sürer. Yine de Zosimus'un eserindeki tüm bu anlatılar analiz edildiğinde eserdeki II. Constantius portresinin Iulianus ile karşıtlık yaratacak şekilde olumsuz tasvir edildiği, ilkinin eleştirilirken ikincisinin çok daha övgü dolu bir şekilde ele alındığı ortaya çıkar.

2.4. Philostorgios'a Göre II. Constantius İmajı

Kilise tarihçisi olan Philostorgios, 368-439 yılları arasında yaşamış ve yirmili yaşlarda Constantinopolis'e göç etmesiyle birlikte, Eunomius'un taraftarı olarak yaşamının çoğunluğunu orada geçirmiştir. Aşırı bir Arius taraftarı olmasıyla beraber bir o kadar da İznik inancı karşıtıdır (Stephenson 2023: 213). Bundan dolayı yapıtında Arius ve destekçilerine karşı daima hoş bir üslup besler, anlatısı oldukça Arius yanlısıdır.[33] Sonraki yıllarda İznik taraftarların egemen olmasıyla Philostorgios hakkındaki bilgiler azalmıştır, hakkında sadece Photius'un *Bibliotheca* ve Şehit Artemios'un aziz menakıbnamesinde[34] bilgi yer almaktadır. Eserinde dini tartışmalarının yanında depremler, tutulmalar ve göktaşları gibi doğa olaylarına da yer vermiş ve bunları tanrısal ceza anlayışı ile açıklamıştır (Kazhdan 1991c: 1661). Ayrıca, Herodotos'un anlatış tarzını takip etmesi nedeniyle diğer kilise tarihçilerinden farklı bir üsluba sahiptir.[35] Üslup bakımından birçok yerde süslü, zengin, büyüleyicidir;

[33] Philostorgios, Arius mezhebinin diğer inanç görüşlerinden daha ılımlı olduğunu, terbiye, sağlık, beslenme ve nefsine hakim olma konusunda mükemmel olduğunu düşünmektedir (Philo. 3.2a).
[34] Hristiyan bir azizin, inancını ve hayatını anlatan eserlere denir. Lat: *Vita*, Yun: *Hagiographia* denir.
[35] Amidon 2007: XXI.

kimi araştırmacılara göre ise bazen aşırıya kaçmaktadır (Amidon 2007: 2). Bu antik yazarın eserine baktığımızda olayları yarıda bölerek verilen konuyla ilgili coğrafya, vahşi hayvan, yol güzergahları gibi detaylı açıklamalarla da karşılaşmaktayız. Buna örnek olarak, Philostorgios'un Himyaritler üzerine uzun anlatıları verilebilir; Himyaritler'in coğrafyası, hayvanları, doğa koşulları ve insanların yaşantıları gibi konularda uzun uzun yazmıştır (Philo. 3.4-11). Philostorgios olayları aktarırken verdiği jeopolitik bilgilerin ilerleyen yıllarda bu bilgilerin istihbarat olarak kullanılması ihtimalini de düşünmüş olabilir. Çünkü, istihbarat imparatorlar için daima önemli olmuştur başka ülkelere elçi, tüccar, gezgin, bürokrat gibi insanlarla bilgi edinmişlerdir (Kaleli 2021, Dvornik 1974: 130). Bu konunun üzerinde durmamızın nedeni, Philostrogios'un diğer yazarlardan farklı bir üslup benimsemesinin gerekçesine dair bir çıkarımda bulunmaktır.

Philostorgios, II. Constantius hakkında çoğu antik kaynaklarda olmayan bir olayı nakletmiştir, bu nedenle ilginç bir kaynaktır. Bu anlatıya göre imparator Sabalılar ya da Himyaritler denilen kavime, Yunanlılar tarafından Şanlı Arabistan olarak adlandırılan bölgeye misyonerlik için bir Hristiyan heyet gönderilmiştir (Philo. 3.4). Himyaritler, günümüzde Yemen olarak bilinen, Güney Arabistan topraklarında yaşamış bir topluluktur. IV. yüzyılda kısa bir süreliğine Aksum İmparatorluğu (MS 100-940) otoritesi altında yaşamışlardır, yine bu asır içerisinde Hristiyanlık dini ile yakın temasta bulunmuşlar ve bu dinin etkisi altına girmişlerdir. Bu topraklarda Hristiyanlığın Monofizit[36] anlayışı görülmekteydi (Kazhdan 1991a: 933). Birkaç cümle ile açıklamaya çalıştığımız bu topluluğa Philostorgios'un anlatısında göre Hristiyanlık inancının tohumları II. Constantius tarafından muhteşem hediyeler aracılığıyla atılmaya çalışılmıştır. II. Constantius, Theophilos isminde bir elçiyi söylenilen ülkeye göndermiştir bu misyonun Ariusçu olup olmadığı net değildir. Ancak Zafer Duygu, Theophilos'un her hâlükârda başarılı olduğu görüşünü savunur (Philo. 3.4; Duygu 2021: 118-119). Philostorgios'un abartılı anlatımında, özenle seçilmiş iki yüz atın bulunduğu görkemli kervanın, bir taraftan da hem Roma'nın hem de imparatorun büyüklüğünü gösterilmesi amaçlandığı belirtilir. Philostorgios, Himyaritler'e gönderilen hediyelerin ihtişamı karşısında bu toplumun Hristiyanlık dininin yenilmezliği idrak ettiğini belirtir (Philo 3.4). Sonrasında ise Hristiyanlık ikna yoluyla kabul ettirilmiş ve 339'da bu topraklarının çeşitli yerlerine kiliseler inşa edilmiştir (Philo. 4-5; Ortakçı 2014: 36). Bu anlatıya göre II. Constantius, herhangi bir savaşa mahal vermeden iyi hitabete sahip elçileri kullanarak farklı topraklarda otorite elde eden, Hristiyanlığı yayan bir imparator olarak tasvir edilmektedir. Philostorgios, siyaseten desteklediği imparatorun imajını abartılı şekilde anlatmış ve diplomatik ustalığını övmüştür. Hükümdarın başka topraklarda nüfuzunun olduğu bilinmesi, imparatorun

[36] İsa Mesih'in tek tabiata-töze sahip olduğunu savunan bir ilahiyat görüşüdür. Daha fazla bilgi için: Duygu, Z., A. Kutlu (Ed.), (2018) *Kristolojiye Giriş,* İstanbul: Divan Kitap.

otoritesinin geniş ve kuvvetli olduğu anlaşılacaktır ve Philostorgios'un anlatımından bunu amaçladığı anlaşılmaktadır; II. Constantius'un siyasi zekasını övmek ve nüfuzunun büyüklüğünü vurgulamak istemiştir.

Philostorgios'un eserinde bahsettiği bir diğer önemli olay ise Batı'nın hükümdarı Constans ve Piskopos Athanasios ile ilgilidir. Bu anlatıda, Athanasios'un imparator tarafından sürgüne gönderildiğinde Constans'ın hazinesini yöneten Eusthatius ile görüştüğü belirtilmiştir. Athanasios bu görüşmede kendisine II. Constantius tarafından gösterilen saygısızlıktan yakınır, bunun üzerine Constans, kardeşine bir mektup göndererek Athanasios'un makamına geri iade edilmesini ister ve gerektiği durumda askeri yollara başvuracağını ifade eder (Philo. 3.12; Flower 2016: 51; Barnes 2001: 63). Philostorgios'un bu iddiasının diğer antik kaynaklarda karşılıkları olduğu da görülmektedir (Soc. 2.23). 340-49 yılları arasında pek çok kez görüşmüş olan Athanasios ve Constans (Baker-Brian 2023: 74) imparatorluk düzleminde Batı'nın diplomatik olarak Doğu'ya baskın gelmesini istiyorlardı. Baker-Brian, 343 yılından itibaren Constans'ın Doğu'yu pasifize etmeye, ona karşı üstünlük kurmaya çalıştığını savunur (Baker-Brian 2023: 75). Bu durum Constans'ın ihtirasını gözler önüne sermektedir. Philostorgios'a göre II. Constantius, kendisini savaşla tehdit eden Constans'a göre daha ılımlı bir siyaset gütmekte ve mantıklı yollar aramaktadır. Yani anlatısında Constans'ı ihtiraslı ve kavgaya meyilli, II. Constantius'u ise daha ılımlı ve akılcı bir hükümdar olarak tasvir eder. Philostorgios'un Constans tasviri, cümbüş alayları, içki alemleri ve duygusal-romantik aşk ortamlarıyla dolu olan bir Roma anlatısıyla da Batı kanadında siyasi istikrarın olmadığını ve hatta Constans'ın devleti zora soktuğu düşüncesini desteklemektedir (Philo. 22a-26a.) Çağdaş araştırmacılardan Haldon da Constans'ın hüküm sürdüğü topraklarda sivil ve ordudaki huzursuzluğun olduğunu iddia etmekte ve bu anlatıyı desteklemektedir (Haldon 2017: 34). Philostorgios, Constans'ın devleti böyle yönetmesine karşılık Magnentius'un isyan ettiğini belirtmektedir. Çıkan isyanın sorumlusu olarak Constans'ın gösterildiği metinde çok açıktır. Philostorgios'un Constans'ı bu kadar kötülemesini bir nedeni, onun daha beğendiği rakibi II. Constantius'u ona nazaran daha iyi bir hükümdar olarak yansıtma isteği olabilir. Hem bu olaylarda hem de genel anlatısında, Philostorgios II. Constantius'un imajını hep olumlamaya çalışmaktadır.

Gallus'un cinayeti eserindeki bir diğer önemli olaydır. Philostorgios'un ifadesiyle, II. Constantius kendisini yalnız hissetmemek ve herhangi bir gâsıbın isyan etmemesi için doğu topraklarına yardımcı olması amacıyla baba tarafından kuzeni olan Gallus'u *Caesar* olarak atar. İmparator, Gallus'un sadakatini ve güvenirliliğini sağlama almak için kız kardeşi Constantina'yı ona eş olarak da gönderdi (Philo. 3.26). Ancak, Philostorgios Gallus'un kişiliği hakkında pek yorum yapmaz. Theodoretos'a göre Gallus, saf ve dindar bir kişiliğe sahiptir. II. Constantius tarafından devamlı korunmuş ve dindarlığının getirdiği erdem sonucunda doğuya *Caesar* olarak atanmıştır (Theo. 3.1). Ammianus'un söylemlerine göre ise Gallus, zalimlikleriyle sınırları aşmış bir zorbadır. Ammianus, Gallus'un bu zalimliğinin en

büyük destekçisinin karısı Constantina olduğunu, daima onun kötü tarafını uyandırdığını ve kana olan doyumsuzluğunu belirtir (Amm. 14.1.1-3).

> Ammianus eserinde, '*Kanunsuzluğu artık daha geniş bir alana yayıldı. Caesar, tüm iyi insanlara karşı saldırgan hale geldi ve bundan sonra kısıtlama göstermeden Doğu'nun her tarafını taciz etti ve ne eski yargıçlar, kentin ileri gelenleri ne de plebler onu bağışladı*' gibi cümlelere yer vererek açıkça Gallus'un zulüm yaydığını dile getirmiştir. Bu ise *Caesar* Gallus'un kanunsuzluğu daha geniş bir alana yayıldığı, insanlara karşı daha çok saldırgan hale büründüğü ve bundan sonra hiçbir sınır olmadan Doğu'nun her yerini talan ettiği ve kentin ileri gelenlerini bağışlamadığı konusu yer almaktadır (Amm. 14.7.1).[37]

Philostorgios'un anlatısında göre II. Constantius'un tahtını korumak ve topraklarındaki istikrarı sağlamak için yapmış olduğu en önemli işlerden birisi *praepositus*[38] unvanına ulaşan, imparatoru Gallus'a karşı sürekli kışkırtan Eusebios'un kurgulamış olduğu söylenilen Gallus cinayetidir. (Philo. 4.1-1a). Yani, cinayetin esas sorumlusu olarak Eusebios'u gösterir, imparatorun suçunu hafifletmeye çalışır. Öldürülmesindeki ilk neden yapmış olduğu zalimlikler (Özgüler 2019: 60-70) olsa da Gallus'un Caesar olarak atanmasından sonra doğudaki otoritesinin mor kaftanı[39] giymesiyle artmıştır. Örneğin Ammianus'a göre Gallus, siyasal otoriteyi ele geçirmesinin ardından bir tiran gibi davranmıştır. Bununla birlikte imparatora olan sadakatinin azaldığı ve zamanla zorba, kontrol edilemez ve öfke dolu biri haline geldiği anlaşılmaktadır. (Amm 14.11.22). İmparatorun gönderdiği *praetorian* Domitianus ve *quaestor* Montius'u da öldürmüştür (Philo. 3.28). II. Constantius'un verdiği görev üzerine Domitianus, Antiokheia'da Gallus'un faaliyetlerini takip edecek ve engelleyecektir, fakat Domitianus verilen yetkiler dışında aşırı kibre kapılmış ve Antiokheia'ya vardığında Gallus'u ziyaret bile etmemiştir. Domitianus'un bu tutumu karşısında Gallus, Montius'u çağırarak, kendisine destek vermesini istemişse de Montius'tan da aynı saygısızlığı görmüştür. (Philo. 3.28). Dolayısıyla, Philostorgios bu cinayetleri hafifletmeye, Gallus'a haklılık payı vermeye çalışmaktadır. Bu anlatıdaki olayın bir paralelini Socrates'in eserinde de görmekteyiz. Gallus, gücünü arttırmayı arzulamış ve bunun için imparatora bile karşı çıkarak yeniliklere girişmiştir (Soc. 1.34). Ancak Philostorgios'un aktardığı, Domitianus ve Montius'un kibirli oldukları anlatısı, Socrates'in eserinde görülememektedir. Philostorgios, Gallus'un doğuya *Caesar* olarak atanmasının ardından Sasaniler'in Gallus'un genç ve dinamik oluşundan dolayı korktuklarını ve savaşta gösterdiği yiğitlikten ötürü sahneye bile çıkamadıkları da belirtilmiştir (Philo. 3.28a). Ancak, Philostorgios'un çok da mantıklı olmayan bu iddiası, Theodoretos ve Socrates

[37] 'Latius iam disseminata licentia, onerosus bonis omnibus Caesar, nullum post haec adhibens modum, orientis latera cuneta vexabat, nec honoratis parcens nec urbium primatibus nec plebeis…' (Amm. 14.7.1).
[38] İmparatorluk hizmetinde bulunan hadımların en üst rütbeli teşrifatçısıdır (Güneş 2021: 76).
[39] Philostorgios, mor kaftandan kastı maddi anlamda cübbe olsa da devlet otoritesindeki etkisinin artmasını ifade etmektedir.

Scholasticos'un eserlerinde görülmez. Son olarak, Philostorgios'un imparatorun sonradan pişman olduğunu, Gallus cinayetinin Hadım Eusebios'un suçu olduğunu savunarak, II. Constantius'u bu suçtan aklamaya çalışır; imparator kötü ve kurnaz hadımın etkisi altında kalmıştır.

Genel olarak Philostorgios'un çizdiği imparator imgesi, etrafında hakkıyla hükmeden, din adamları ve Roma üzerinde otoritesini koruyan güçlü bir hükümdardır. Anlatı, kardeşi Constans ile kıyaslandığında II. Constantius'un daha iyi bir hükümdar olduğu yönünde imalarla doludur. Philostogios, Arius taraftarı olması nedeniyle II. Constantius'a karşı açık bir sempati duymaktadır, imparatoru bu nedenle eserinde hep olumlu bir şekilde tasvir etmeye çalıştığı, hatta zaman zaman açıkça yanlı bir anlatı sergilediği öne sürülebilir.

2.5. Theodoretos'a Göre II. Constantius İmajı

Cyrrhus'lu Theodoretos[40], 393 senesinde Antiokheia'da dünyaya gelmiştir ve 466'ta da hayatını kaybetmiştir. Tarihi Apameia[41] kentinde bulunan bir manastıra girmiş ve buradan din adamı olarak çıkmıştır. Teolojik görüşünü ele alındığında ise Theodoreos açıkça bir Nestorios taraftarıdır. (Kazhdan 1991c: 2049; Cayre 2023: 55-56). Nestorios, İsa Mesih'in annesine tevdi edilen, 'Tanrı Doğuran-Tanrı Taşıyıcı' anlamına gelen *Theotokos* terimini reddetmiştir (Nicholson 2018: 1490). Onun yerine 'Mesih Doğuran' anlamına gelen *Khristotokos* terimini savunmuştur. Ancak, Ortodoks/İznik İnancı yanlıları ise buna şiddetle karşı çıkmışladır (Fortacı 2018: 47-48). Dolayısıyla, Ariusçu tarihçiler gibi Theodoretos da 'sapkın' sayılan bir inanca mensuptu. *Historia Ekkelesiastike* isimli kilise tarihi, çağdaşları Socrates ve Sozomenos'un aksine eserleri siyasal konuları pek fazla içermemektedir. Bu yapıtta göze çarpan en önemli özelliklerinden biri, Theodoretos'un Ariusçuluk anlayışına üstün gelen Ortodoks zaferini ön plana çıkarması, ancak kendisinin de savunduğu Nestoriusçuluğa ise hiç değinmemesidir. (Kazhdan 1991c: 2049).

Theodoretos, doğrudan imparatora karşı açık eleştirilerde bulunmasa bile, yine de kilise hakkındaki çeşitli konular içerisinde II. Constantius hakkındaki düşüncelerini açık eder. Örneğin, birkaç pasajda, imparatorun gerçek inançtan saptığı ve bundan dolayı da inleyerek hayata veda ettiği belirtilir (Theo. 2.2., 3.1). Çoğu yerde ise II. Constantius için gerçek dinden dönen imparator, dinsiz imparator, babasının dininden yüz çevirmiş imparator gibi yakıştırmalar mevcuttur (Theo. 3.8). Dolayısıyla, imparatorun tasviri Arisuçu olmasından ötürü son derece olumsuzdur. Ayrıca, Theodoretos'un yapıtında yer verdiği, Ariminum Konsili için piskoposların gönderdiği mektubun içeriğinde Arius ve destekçilerine karşı oldukça olumsuz ifadeler mevcuttur. Bu söylemlerin ana odak noktası, I. Constantinus döneminde saf ve temiz iman akidesi olan İznik İnancından başka herhangi bir iman doktrininin sahih olmayacağı

[40] Suriye'nin kuzeyinde yer alan antik bir kenttir. Asi Nehri'nin bir kolu olan Afrin Çayı yakınlarında yer almaktadır.
[41] Afyonkarahisar ilinin Dinar ilçesi sınırında bulunan antik bir kenttir.

yönündedir. Bu sahihliğe halel getirebilecek Arius görüşü başta olmak üzere diğer sapkın itikatlar reddedilmeli ve bu görüşleri destekleyen herkes sapkın sayılmalıdır. Mektupta sürekli olarak, Tanrı'nın II. Constantius'a lütfettiği bu büyük imparatorluğu layıkıyla yönetmesi ve İznik inancına karşı cüretkâr şekilde sapkın düşünceler üretenlerin engellenmesini isterler. Yani, Theodororetos'un yapıtına eklediği bu mektupta imparatorun Arisuçu inancı açıkça yerilir, kendisinin bu imparatorluğa layık bir hükümdar olmadığı ima edilir. Aynı piskoposlar, ikinci mektupta ise bir an önce kışın sert koşulları gelmeden kiliselerine dönmek için imparatora talepte bulunurlar (Theo. 2.15). Theodoretos'un eserine yerleştirdiği bu mektupta da piskoposlar imparatora karşı dindar ve muzaffer gibi övgülerde bulunsalar da aslında imparatoru Ariusçu olmasından dolayı eleştirmektedirler, bu ifadeleri sadece geleneksel bir imparator hitabı olarak kullanmaktadırlar. Theodoretos'un naklettiği bu mektupta, imparatora doğrudan bir eleştiri bulunmasa bile piskoposların İznik inancına karşı duran kişileri düşman olarak nitelemeleri, Ariusçu olan Constantius'u da bu sapkınlar ve düşmanlar arasında gördüklerini ima etmektedir.

Theodoretos, ayrıca II. Constantius'un çevresine yerleşmiş olan Arius yanlısı din adamlarının, İznik yanlısı olan piskopos Athanasios ve diğerleri üzerinde büyük bir baskı kurduklarını da belirtmektedir. Hatta bu baskıların sadece Roma'yı kapsamadığını; bu insanların Mısır, Fenike, Filistin ve komşu toprakların içlerine fitne yaydığını söylemektedir (Theo. 2.11). Bu anlatıya göre, II. Constantius'un çevresindekiler devlet içinde ve ötesinde sorunlara yol açmaktadırlar, imparator onların etkisi altında kalmaktadır. Yani, imparatorun Ariusçu inancı ve çevresine topladığı Arisuçular, imparatorluktaki pek çok sorunun temeli olarak gösterilir. Theodoretos'un bu anlatısı her ne kadar Arius karşıtı olması nedeniyle yanlı olsa bile, ona destekleyici mahiyette bir örnek olarak II. Constantius'un Etiyopya Kralı Aeizanas'a gönderdiği mektubu verebiliriz. 356 yılında gönderilen bu mektupta II. Constantius, Hristiyanlığı kabul etmiş olan Etiyopya halkının dini bekası için İznik yanlısı Frumentius'un görevden azledilmesini istemektedir (Atiya 2005: 68). İmparatorun asıl amacı, Frumentius'un yerine Ariusçu bir piskopos getirerek imparatorluk topraklarının ötesinde de Arius inancının yaygınlık kazanmasını istemesi olabilir.

Theodoretos'un II. Constantius portresini tartışmak için Sasanilere karşı yapılan Nisibis savaşları anlatısında II. Constantius'un rolüne de değinilmelidir. II. Şapur'un Nisibis üzerine 338, 346 ve 250 yıllarında üç saldırısı olmuştur. Bu saldırıların Nisibis coğrafyasında olmasının nedeni ise II. Şapur'un Mezopotamya'nın hakimiyeti için bu kenti önemli bir jeopolitik konumda görmesidir (Kütük 2012b: 54; Şimşek 2019: 36). Rawlinson ise Nisibis kentini, geniş sulak arazilerden ve imparatorların korumasına altında olmasından ötürü Mezopotamya'nın en önemli şehri olarak ifade etmektedir (Rawlinson 2004: 322) Theodoretos, II. Constantius'un askeri yeteneğini bu savaşlar üzerinden olumsuz şekilde yansıtır ve imparatorun askeri başarısızlığını vurgular. Ancak, daha sonra, II. Constantius'un ölümüyle cesaretlenen Sasaniler'in Roma üzerine yürüme kararı aldığını belirtir (Theo. 3.16). İmparatorun

ölümüyle Sasanilerin cesaretlendiği söyleyerek, Sasanilerin aslında II. Constantius'tan çekindiklerini, imparatorun aslında askerî açıdan o kadar da başarısız olmadığını itiraf eder gibidir, yani bir önceki anlatısıyla çelişmektedir. Theodoretos'un imparatoru askerî açıdan da eleştirmesinin nedenli muhtemelen yine onun Ariusçu inancıdır.

Theodoretos'un anlatısı, Nisibis'in savunulmasındaki başarısında imparatorun bizzat katkısının olmadığı yönündedir (Kütük 2012b: 60;). Bunu açıkça ifade etmese de bu anlatı da imparatora hiç değinmemesi bunu ima eder. Aksine, altmış üç gün süren kuşatma boyunca kenti Piskopos Yakup'un koruduğunu iddia eder (Theo. 2.25; Kütük 2012b: 54-56). Surların üzerinde imparator rengi olan mor elbise ve gezdiğini, insanların onu gördüklerinde kendisini imparator zannettiğini iddia eder. Yani, Theodoretos bu piskoposu adeta II. Constantius'un yerine imparator olan oymuş gibi tasvir eder, imparatorluk alametlerini kullanmasını eleştirmez. Theodoretos'a göre bu piskopos, Sasani ordusuna karşı beddua eder ve düşman ordusuna sivrisinekler musallat olur (Theo. 2.25). Theodoretos, bu olayı bir mucize olarak ele alır ve şehrin kurtarılmasını tanrısal müdahaleye ve Tanrı hizmetkarı olan, İznik yanlısı Yakup'un duasına bağlar. Hatta piskoposun duasının Roma askerlerini de koruduğunu ve duanın kılıçtan daha çok etkili olduğunu ifade etmiştir. II. Constantius'un askeri çabalarına ise hiç değinmez. Ancak, her ne kadar II. Constantius o esnada gasıp Magnentius ile uğraşıyor olsa da doğu kalelerine Sasani unsuru nedeniyle özel önem vermiş ve bu kaleleri olabildiğince güçlendirmeye çalışmıştır (Konuk 2021: 61-67). Dolayısıla, Nisibis'in korunmasında aslında onun da önemli bir payı vardır; Theodoretos'un eserinde bunu göz ardı etmesinde gerekçe imparatorun Ariusçuluğu olabilir.

Theodoretos gibi kilise tarihçilerinin eserlerinde bu tür mucizelere yer vermeleri, siyasi ve askeri başarıları tanrısal lütuf olarak göstermeleri yaygın bir klişedir. (Maas 2006: 138). Little 2006: 80-82) Dolayısıyla, Kütük ve Rawlinson gibi modern araştırmacılar Theodoretos'un bu anlatısını güvenilir bulmamış ve yok saymışlardır. Ancak, Nisibis'teki bu sinek saldırısının gerçekliği tartışmalı olsa da diğer bir modern araştırmacı Konuk, Nisibis'in haşerelerle ünlü olduğunu belirtmekte ve sivrisineklerin Sasani ordusunun içinde gerçekten de salgın hastalığa neden olmuş olabileceğini önermektedir (Konuk 2021: 59-60). Bu kuşatma hadisesi çerçevesinde Theodoretos ve Philostorgios'un bakış açıları benzemektedir, her iki yazar da şehrin kuşatılmasında Tanrı'nın büyük bir yardımı sayesinde kurtulduğu düşüncesi ortak paydadır (Philo. 3.23). Burada tek fark ise Philostorgios'un bu olayda imparatora bakış açısı Theodoretos'tan farklı olarak çok daha olumlu olmasıdır. Son olarak, Theodoretos'un anlatısı *Theophanes Kroniği* ve *Paskalya Kroniği* gibi daha geç tarihli ve yine din merkezli olan eserlerde de yankılanır; Piskopos Yakup'un duası sonucunda gelen salgın hastalık ve kıtlık yüzünden Sasaniler mağlup olurlar, veya şehri tanrısal bir melek korur (Theoph. CTC: 5829; Chr. Pasch. 536-538).

Theodoretos'un koyu bir İznik taraftarı olduğu eserinden de anlaşılmaktadır, çünkü Ariusçuluk'tan bahsederken 'Arius'un sapkınlığı' ve 'bu dinsizler' gibi ifadeler kullanır. Theodoretos, açık bir şekilde Arius ve savunucularını çok sert bir dille eleştirmiş ve onları İsa Mesih'in düşmanı olarak tasvir etmiştir. (Theo. 2.12). Dolayısıyla, yazarın anlatılarından yola çıkarak doğrudan ifade etmemesine rağmen dolaylı bir şekilde Arius'u savunan imparatorun da eleştirildiği yorumu çıkarılabilir. II. Constantius'tan dinsiz olarak bahsetmesi, Ariusçuların sürekli yerilmesi ve Nisibis'teki başarılarının göz ardı edilmesi bu yorumu destekler niteliktedir.

2.6. Evagrios'a Göre II. Constantius İmajı

VI. yüzyılın antik kaynağı olan Evagrios Scholosticos'un *Eklesiastike Historia* adlı eserinde II. Constantius hakkında diğer antik eserlere göre daha az anlatı bulabilmekteyiz, çünkü Evagrios'un eseri çok daha sonra kaleme alınmıştır ve olaylardan daha uzaktır. II. Constantius anlatısı çok kısadır ve diğer kaynaklardan çok da farklı değildir. Dolayısıyla, bu tezde Evagrios diğer antik tarihçilere nazaren çok daha kısıtlı bir şekilde ele alınacaktır. Eseri altı bölümden oluşmakta olup 431-594 arasını kapsamaktadır. Evagrios, kendisinden önceki kilise tarihçilerinin (Sozomenos, Socrates ve Theodoretos) öne sürdüğü iddiaları ve fikirleri desteklemiştir (Nicholson 2018: 572).[42] Onların kilise ve dini tartışmalar üzerine söylediklerini tasvip etmiş, bunlara ek olarak fazla bir yorumda bulunmamıştır. (Chesnut 1976: 208-210). Yine de Evagrios, Antiokheia Patrikhanesi Arşivi'ndeki belgeleri kullandığı için yapıtına farklı bir bakış açısı kazandırmıştır (Kazhdan 1991a: 761).

Evagrios'un amacı, eserinde seküler yapıtları da kullanmak ve kilise tarihine yeni bir soluk getirmektir. Evagrios, bunu genellikle hükümdarların dünyevi başarılarını ilahi lütufla bağdaştırarak gerçekleştirmeye çalışır. II. Constantius hakkında ise pek bir yorumda bulunmaz. II. Constantius portresi özelinde, imparatorun önce Vetranio'yu hitabetiyle ikna ederek kendi safına çekmesi ve gasıp Magnentius zaferinden sonra askerlere vermiş olduğu etkileyici nutuk gibi anlatılar sayesinde Evagrios'un imparatoru iyi bir hatip olarak tasvir ettiği yorumu yapılabilir.(Evg. 3.41). Evagrios, doğrudan II. Constantius'un hakkında görüş bildirmese de tarihçinin Arius hakkındaki görüşlerinden imparatora bakış açısıyla ilgili yorumlar çıkarılabilir. Örneğin, Evagrios, Arius'tan bahsederken onun deli ve sapkın olduğunu dillendirir, zincirlere bağlanmış biri olarak tasvir eder (Evg. 1.5.1). Hatta Nestorios'u da İznik inancına karşı söylemlerinden ötürü ikinci bir Arius olarak tanımlar (Evg. 1.7). Eserinde Evagrios'un Arius karşıtı olduğu açıkça bellidir, dolayısıyla Evagrios'un Ariusçu bir imparatora karşı olumlu olması çok beklenemez. Yine de Evagrios, II. Constantius'un askeri olarak iyi yetiştirildiğini ifade eder ve onu ordu üzerinde etkin bir kişi olarak yansıtır, yani çizdiği portre çok da

[42] Whitby 2000: XX.

olumsuz değildir. Ancak, II. Constantius anlatısı çok kısadır ve açık şekilde övgü barındırdığını söylemek de güçtür.

3. FARKLI YÖNLERİYLE II. CONSTANTIUS İMAJI

Bu bölümde, II. Constantius'un siyasi, askeri ve dini tutumları ele alınacak, modern araştırmacıların analizleri ve antik tarihçiler çerçevesinde imparatorun hükümdarlığı değerlendirilecektir. İmparatorun çeşitli yönleri tematik başlıklar altında ele alınacak, II. Constantius'un antik tarihçiler ve özellikle modern araştırmacılar tarafından nasıl bir imparator olarak tasavvur edildiği tartışılacaktır.

3.1. II. Constantius Üzerine Genel Değerlendirmeler

İlk bölümde de belirtildiği gibi II. Constantius babasının ölümünün ardından Akdeniz, Mısır ve Anadolu bölgelerine hâkim olmuştur. II. Constantius fazla üzerinde durulmayan bir imparator olarak bilinse bile pek aslında çok müessese ve değişiklik onun döneminde olmuştur. Örneğin, babasının din değişikliği sonrasında imparatorluğun kurumlarının değişimi ve kilisenin nüfuzunun yayılması onun döneminde olgunlaşmış ve gelişmiştir (Smolin 2021: 243). Smolin'in görüşüne göre, II. Constantius'un yaşamı sırasında karşılaştığı iç ve dış savaşların, konsillerin ve hanedan içi karışıklıkların aynısını babası da yaşamıştır. Buna göre sadece imparatorluk makamına selef olmamış, babasının yaşadığı olayların benzerlerini de tecrübe etmiştir (Smolin 2021: 244). Bu konuda önemli tespitleri bulunan modern araştırmacılardan birisi de J. Leedom'dur. Leedom'un *'Constantius II: Three Revisions'* adlı makalesinde ortaya koyduğu argüman, oğullar arasında en başarılı olan kişinin II. Constantius olduğudur. Çünkü, akılcı bir yol izlemiş, radikal bir tutumlar sergilemeyip, kendi hedeflerine doğru yönelmiştir. Leedom, imparatora karşı eleştirilerde de bulunsa bile, II. Constantius'un neredeyse çeyrek asır boyunca tahtta kalması bu savı desteklemektedir. Bu makalede Leedom, II. Constantius'un üç noktada siyasi olarak yanlışını sayar. Bunlar, babasının ölümü sonrası devleti iyi idare edemediği, ilgisiz bir Ariusçu olması, uzlaşmacı tavrı ve Sasani politikası konusunda eksik kalması yönlerinde eleştirilerdir. Ancak, bu eleştirilere karşı çıkmak da mümkündür.

İlk olarak Leedom, II. Constantius'un babasının ölümü üzerine derhal tahta sahip tek başına sahip çıkmış olması gerektiğini ifade eder. Lakin, böyle bir teşebbüsü olsaydı, devlette ve toplumda huzursuzluk çıkabilir, imparatora karşı büyük bir isyan gerçekleşebilirdi. İkinci eleştirisi, yani imparatorun ilgisiz bir Ariusçu olması ve uzlaşmacı tavrı, I. Constantinus'tan sonra devlet adamlarının çoğunun İznik yanlısı olması olgusu ile açıklanabilir. Çünkü eğer II. Constantius böyle bir ortam içerisinde radikal bir Ariusçu arak hareket etseydi, büyük sorunlara yol açabilir, kendi hükümdarlığını tehlikeye sokabilirdi. Nitekim, ılımlı bir Ariusçu olmasına rağmen antik tarihçilerin pek çok eleştirisi ve olumsuz tasvirleri, imparatorun Ariusçu olmasından kaynaklanmıştır. Bir diğer araştırmacı Stephenson ise bu görüş hakkında, II. Constantius döneminde senatonun pagan inancına sahip senatörlerin çoğunluk olmasından imparatorun Hristiyanlık ve Ariusçuluk konusunda dolayı çekinceli davrandığını iddia etmiştir (Mitchell 2016: 33; Stephenson 2016: 322). Diğer taraftan 341 yılında II. Constantius'un hükümranlığının başlarında,

Antiokheia Konsili'nde Ariusçuluk karşıtı ve İznik taraftarı olan kararlarıla ters düşmemeye özen gösterilmiştir (Darcan 2014: 86). Görüldüğü gibi imparatorun böyle atmosferde itidalli bir yol seçmesi mantıklı bir tutumdur.

İmparator olarak II. Constantius topraklarını korumak amacıyla dini ve kişisel görüşlerini aşarak bazı önemli askeri atılımlar gerçekleşmiştir. Örneğin, Nisibis kuşatmasında II. Constantius'un en büyük hamlesi, kaleleri ve kentleri iyileştirmesidir (Whitby 2002: 37), bu Perslere karşı önemli bir stratejik atılımdır. Bu kaleleri güçlendirmesinin altında yatan nedeni ise dış tehditlere karşı Roma İmparatorluğu'nun güvenliğinin sağlanmasıdır. Bu amaçla, Amida ve Antoninopolis adında iki kale inşa etmiştir (Şahin 2011: 59). Aksime Constantius Amida şehrini güçlendirmeden önce II. Şapur'un kardeşi Narses'in yaptığı akınla şehir kolaylıkla ele geçirilmiştir (Konuk 2021: 67-68). Mezopotamya bölgesine çok önem veren II. Constantius'un (Konuk 2021: 67), Tur Abdin'in zirvesine Rhabdion'u inşa ettirmesi de bu doğrultuda bir girişimdir, fakat yeterince başarılı olamamıştır (Konuk 2021: 49). Gerçekten de bölgenin askeri değeri 363'te yapılan anlaşmayla daha çok anlaşılmıştır. Konuk'a göre II. Constantius bu iki şehri o kadar denli güçlendirmiştir ki şehirler onca saldırıya karşı direnmişlerdir (Kütük 2015: 79; Konuk 2021: 70). Ayrıca, II. Constantius'un Nisibis ve çevresine özel çaba sarf etmesindeki diğer bir gerekçe hem ticaret yolunun üzerinde olması hem de Roma için büyük bir vergi gelirinin buradan sağlanmasıdır (Konuk 2021: 14). Bu coğrafyanın önemi zaten ileriki yüzyıllardaki *thema* sistemine de dahil edilmesinden de anlaşılacaktır (Güneş 2020). Dolaysıyla, II. Constantius'un Sasani tehdidi hakkında etkisiz kaldığı, eylemlerde bulunmadığı eleştirisi çok da haklı değildir; imparator hayatı boyunca imparatorluğun doğu kanadını tahkim etmiş, bu bölgenin askeri önemini kavramış ve daima Sasani tehdidine karşı tetikte olmuştur.

Büyük Constantinus hakkında modern bir biyografik bir eser yazan Paul Stephenson, kitabın sonunda II. Constantius hakkında da birkaç argüman sunmuş, babasından gelen mirasın ona olan etkileri üzerinde durmuştur. Örneğin bu eserde I. Constantinus'a görülen *labarum* mucizesinin bir benzerinin II. Constantius için Kudüs piskoposu Kyrillos tarafından anlatılmasına vurgu yapılır; bu anlatıda Golgotha'dan Zeytin Dağı'na doğru görünen bir haçın ortaya çıktığını iddia edilmiştir (Chr. Pasch. 540; Stephenson 2016: 320). Yani, benzer bir mucizeyi gören Constantius babasının meşru selefi olarak tasvir edilmiştir; gerçekten de I. Constantinus sonrası tüm oğulları, babalarının meşru mirasçı olarak görülmek için rekabet etmişlerdir. Her kardeş, babalarının siyasi ve dini meşruiyetine sahip olmak istemiştir, II. Constantius'un doğu coğrafyasının imparatoru olarak tayin edilmesi, onun bu açıdan elini çok kuvvetlendirmiştir. Örneğin, antik tarihçilerden Scholasticos'a göre ise bizzat I. Constantinus tarafından oğlu II. Constantius'un imparatorluğun doğu tarafına atanmasını istemesi, onun meşru varis olarak görüldüğünü göstermektedir (Soc. 1.39); babası, kendi mirasına en iyi sahip çıkacak, doğuda Sasanilere karşı durabilecek kişinin oğlu II. Constantius olduğunu düşünmüş gibidir. Philostorgios da Magnentius

zaferi (iç savaşı) sonrasında Kudüs'te görülen bir ışık akabinde *labarum*'un ortaya çıktığını ifade eder. Görülen gökkuşağı *labarum* iyi niyeti; taç ise zaferi temsil etmektedir (Philo. 3.26). I. Constantinus ile birlikte *labarum* mucizesinin görünmesinin artık Hristiyanlaşmaya başlayan bu devlette ve toplumda bir meşruiyet simgesi olduğu söylenebilir. İsa Mesih'in çarmıha gerildiği Haç'a mazhar olan bir imparatorun meşruiyetinin sorgulanmasını toplum uygun görmeyecektir. (Connor 2018: 19) Sonuç olarak, II. Constantius da babasının izinden giderek Tanrı'nın gölgesi ve İsa Mesih'in yeryüzündeki temsilcisi olmaya çalışan bir imparator olarak görülmeye çabalamıştır (Brown 1971: 90). Stephenson'a göre II. Constantius, Mursa Savaşı'nda gâsıp Magnentius'u yenmesi ile birlikte söz edilen, I. Constantinus'tan miras gelen ilahi misyonun kendisine geçtiğini kanıtlanmıştır (Stephenson 2016: 321). Ayrıca, II. Constantius'un kardeşler arasındaki iç savaşı kazanmaktan ötürü büyük bir mutluluk duymadığını, onun iç savaşlar gibi Roma'yı geri götürecek olaylardan kaçınmak istediğini öne sürer. Leedom da bu görüşe katılır ve 353 yılına kadar yani II. Constantius, Roma'nın tek hakimi olana kadar, onun iktidarda olduğu ama aslında muktedir olmadığını vurgular (Leedom 1978: 137). Gerçekten de 353'e kadar diğer kardeşi Constans'ın varlığı, onun istediği gibi hareket etmesini, Constans'ın batıdan yöneltebileceği bir tehdit yüzünden rahatça doğru sınırıyla ilgilenmesini engellemiştir.

3.2. II. Constantius'un Dini İmajı

Bu bölümde imparatorun hükümranlık yılları arasında devlet otoritesinde dini gruplarla kurduğu ilişkiler incelenecek, özellikle kendi Ariusçu görüşünün aldığı dini ve siyasi kararları ne derece etkilediği ele alınacak, Ariusçu olmasının onun imajını nasıl şekillendirdiği tartışılacaktır.

Öncelikle, Arius ve Ariusçuluk hakkında kısa bir arka plan verilecektir. Arius, yaklaşık M.S. 250 senesinde Libya'da doğmuş olup 336'da Constantinopolis'te ölmüş, 325'te Illyria bölgesine sürgüne gönderilmiştir. Arius Ortodoks inancın dışında bir iman doktrinine sahiptir (Cayre 2021: 353; Doğan 2021: 25). Arius'un temel görüşü[43], İsa Mesih'in[44] Tanrı ile aynı özden olmadığı, İsa'nın, Tanrı tarafından yaratıldığıdır (Harmless 2004: 28; Kaçar 2008: 131; Dvornik 2019: 7; Doğan 2021: Glodsworthy 2022: 357; 41; Kaçar 2003d: 188). Arius, hayatı boyunca Mutlak Tanrı ile İsa arasında kesin bir ayrımın olduğunu ve İsa Mesih'in yaratılan bir varlık düşüncesinde ısrar etmiştir (Duygu 2017b: 232). Bu inancından dolayı da hayatı boyunca İznik taraftarlarının ağır eleştirilerine maruz kalmış, bir sapkın olarak görülmüştür. 325 İznik Konsili'nin de ortaya koyduğu *homoousios-aynı öz* kavramıyla Ariusçu görüş çürütülmeye çalışılmıştır. 325 yılında ilan edilen ve Ortodoks görüşünü yansıtan İznik itikadının inkârı olarak kabul edilen Ariusçuluk, 381 senesinde verilen bir buyrukla

[43] 'Beni gönderen Baba/Tanrı benden daha büyüktür' Yuhanna:14.28. Arius savunucuların temel aldığı ayet budur.

[44] Hz. İsa tabirini kullanmamayı tercih ettik. Çünkü, tez konusu Hristiyan/Bizans literatürü ile ilgili olduğu için 'İsa Mesih' kullanım şeklini daha uygun gördük. 'Hazreti' taltifi kullanıldığında İslam literatüründeki İsa anlaşılacağından dolayı bu ayrıma gittik.

sapkın görüşler arasında eklenir ve artık tartışma konusu olmaktan çıkar. (Diehl 2018: 22-23; Ware 2019: 36).

Aydınbaş, Arius'un düşüncelerinin genellikle güçlü hitabeti ve şiirsel anlatımı sayesinde Doğu Akdeniz kıyılarındaki kiliseye müntesip olan denizcilerde, limanda çalışanlarda ve büyük oranda kadınlarda yankı uyandırdığını ifade etmiştir (Aydınbaş 2017: 93) Ariuçuluk özelikle orduda etkin olmuştur, bunun da bir nedeni Arius'un sürgüne gönderildiği coğrafyanın Illyricum eyaleti yani genel olarak Tuna Nehri'nin çevresi olmasıdır, burada askerler üzerinde etkili olabilmiştir. (Ignat 2012: 117-119). Ayrıca, Ariusçuluk Gotlar arasında da çok yayılmıştır; çünkü I. Constantinus, 328-332 yılları arasında Gotlar ile yapmış olduğu seferlerin sonucunda onları iyice pasif hale getirmek için Ariusçu olan Ulfilas'ı[45] piskopos ilan ettirip Gothia bölgesine göndermiştir (İkican 2023: 78-79). Ulfilas'ın 348 yılındaki göç sırasında bizzat II. Constantius'tan destek almasının arkasında yatan neden kendisinin de Ariusçu olmasından dolayıdır (İkican 2023: 82). Son olarak, IV. yüzyıl içerisinde manastır faaliyetlerini en etkili biçimde gösteren yine Arius piskoposlarıdır (Kaçar 2003b: 750). Yani Ariusçular bu manastır faaliyetleri sayesinde yeni taraftarlar kazanabilmiş, görüşlerini yayabilmişlerdi.

II. Constantius, İznik inancının bir bütünlük sağlayamadığının farkındadır (Kaçar 2003d: 203) ve babası Büyük Constantinus gibi dini inanç konusunda birlik sağlanmasını istemekteydi (Dunn 2013: 32; İkican 2023: 72). Dolayısıyla imparator, hayatının son yıllarında bu doğrultuda girişimler de bulundu, örneğin 360 yılında imparatorluğun başkenti Constantinopolis'te Arius öğretisini İznik inancına karşı resmi inanç olarak ilan etmiştir. İlan edilen bu doktrinin temel mesajı, Tanrı'nın biricik olduğu ve İsa Mesih'in her şeyden evvel Tanrı tarafından yaratıldığıdır ve ebedi olan yalnız Tanrı'nın kendisi olduğudur (Dunn 2021: 29-31). İmparator, ilan ettiği bu doktrinle birlikte Arius taraftarı olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Buna karşı hem doğudaki hem de batıdaki İznik taraftarı Ortodoks din adamları bu inanç doktrinine şiddetle karşı çıkmış, fakat imparatora karşı pek bir sonuç elde edememişlerdir. Fakat, toplumu bölmesinin yanı sıra, ikinci bölümde ele alındığı gibi bu hamlesi II. Constantius'un İznik yanlısı kaynaklarda olumsuz bir şekilde tasvir edilmesine yol açmıştır. Örneğin Theodoretos, imparator tarafından Serdica'da toplatılan konsili anlatırken, 'Arius'un deliliği' gibi ifadeler kullanmış ve Tanrı'nın gerçek inancına karşı bir saldırının varlığından söz etmiştir (Theo. 2.6). Dolayısla, Theodoretos bu konsili toplayan imparatorun da bir sapkın olduğunu ima etmektedir. Ayrıca, Theodoretos, imparatorun Liberius ile bir tartışmasına da değinir. İmparator, Athanasios'un bir dinsiz

[45] Gotlar'ın Havarisi olarak kabul edilen Ulfilas, IV. yüzyılın başlarında doğmuş ve 383 yılında Constantinopolis'te ölmüştür. İzmitli Eusebios tarafından takdis edilerek *piskoposluk* makamına getirilmiş ve I. Constantinus'un emriyle Gothia coğrafyasına Hristiyanlık inancını yayması için gönderilmiştir. Yunanca ve Latince dillerine hâkim olan Ulfilas, İncil'i Got diline çevirmesiyle de bilinmektedir. Ulfilas, Got milletine mensup biri olmamasıyla birlikte sürgüne gönderilmesi nedeniyle Gotlarla bütünleşmiş ve onlardan biri olmuştur. Philostorgios, Ulfilas'ın Ariusçu olması sebebiyle, eserinde onu oldukça övgü dolu sözlerle anmıştır (Philo. 2.5; Soc. 2.41; Nicholson 2018: Dunn 2021: 3; 1539; İkican 2023: 75-88).

olduğunu iddia etmiş, fakat Liberius ona karşı Athanasios'u savunmaktan geri durmamıştır. II. Constantius, Liberius'a sitemkâr cevaplar vermiştir, fakat Liberius bir barışın sadece İznik inancının evrensel olarak kabul görülen bir ferman imzalandığı zaman bunun mümkün olabileceği cevabını verir. İmparator da Liberius'tan Ariusçuu bir fermanın imzalamasını ister ve ona üç gün mühlet verir. Liberius ise üç gün değil bile üç ay zaman verilse bunu kabul etmeyeceğini söyler ve sürgüne gönderilir (Theo. 2.8). Bu söyleme göre II. Constantius, Arius inancını şiddetli bir şekilde savunmaktadır ve onun karşısında duran Liberius bir kahraman gibi tasvir edilmiştir.

II. Constantius, babasının oluşturduğu İznik Konsili'nin savunucularına muhabbet duymamakla birlikte (Kaçar 2016: 464) onları önemli mevkilerde de da görmek istemiyordu. Cayre, II. Constantius'un kendisi Arius destekçilerine yol açan bir imparator olarak gösterdiğini belirterek, onların doğu kilisesindeki varlıklarını güçlendirdiğini ifade etmiştir (Cayre 2021: 351-352)Bu yüzden II. Constantius, doğulu piskoposların desteklerini almıştır (Brown 1971: 90), çünkü batı piskoposlar İznik inancını benimsemişlerdir. Örneğin, Socrates eserinde batılı piskoposlar tarafından II. Constantius'a gönderilen bir mektuba değinir, burada piskoposların ortaya attıkları yegane unsur, I. Constantinus zamanında verilmiş İznik İnanç Bildirgesi'nin aksine fikir beyan etmenin manasız oluşu üzerinedir (Soc. 2.37). Batılı din adamlarının imparatora karşı duygu ve düşüncelerini yansıtan başka ifadeler Ariminum Konsili için gönderilen bir mektupta aktarılır. Bu mektupta Arius'un sapkın düşüncelerine karşı eleştirilerde bulunmuş, sürekli olarak I. Constantinus'un dindarlığını ve doğruluğunu vurgularken, oğlu II. Constantius'un da babası gibi davranıp, saf ve temiz olan İznik inancına dokunmamasını söylemişlerdir. Ayrıca, imparatora İsa Mesih'in lütfu sayesinde bu büyük Roma topraklarına hükmettiğini belirtip, gerçek inançtan vazgeçmemesini, böyle bir durumda toplumsa barışın zedeleneceğini belirtirler. Dolayısıyla bu batılı din adamları, Ariusçu bir imparator karşısında sürekli olarak dolaylı yoldan Ariusçuluğun yanlış bir inanç olduğunu ima etmektedirler. Mektuba cevap olarak imparator, piskoposların Edirne'de beklemelerini emretmiş ve ancak kamu işlerinin bitimiyle onları dinleyebilecek bir ortam oluşturacağını söylemiştir. (Soc. 2.37). Bu mektupta, din adamlarının açık bir şekilde Ariusçu imparatora isteklerini iletmeleri, imparatorun önceden göndermiş olduğu ve onlara tolerans gösterdiği mektuplardan kaynaklanmış olabilir. Ancak, piskoposların ısrarları ve 359 yılında Amida'nın kaybı, imparatoru o kadar bunaltmıştır ki din adamlarına karşı sert bir çıkış göstermiş ve onlara kamusal alanda işlere karışmamaları hakkında uyarılarda bulunmuştur (Soc. 2.37).

Theodoretos da eserinde batılı piskoposların Ariminum Konsili'nde çıkan kararlar hakkındaki görüşlerini barındıran önemli bir mektuba da yer vermiştir. Bu din adamları, Arius'un yozlaşmış dini fikirlerinin reddedilmesini, İznik'te ortaya çıkan asıl iman doktrinine karşı olan sapkın bir düşüncenin değer görmemesini talep etmişlerdir. (Theo. 2.15). Fakat, imparator bu mektuba cevap vermemiştir. Bu mektupta, imparatorun Ariusçu görüş çerçevesinde hareket ettiğine ve bunu devlet otoritesine

yansıttığına dair imalar bulunmaktadır. Theodoretos, batılı piskoposların II. Constantius'un Ariusçuluğu dayatmasından rahatsız olduğunu, imparatorun yetkesini hatalı kullandığını ima eder. II. Constantius'un bazı İznik yanlısı batı kaynaklarındaki de tasviri de Arisçuluğundan dolayı oldukça olumsuzdur. Örneğin, Poitiersli Hilarius, *Liber In Constantium Imperatorem* adlı eserinde II. Constantius'un dini politikaları sonucundaki imparatora karşı fikrini 'deccal' ifadesiyle belirtmektedir (In Cons. 5.1).[46] Çünkü; imparator, babasından aldığı geleneksel dini inancı farklı boyutlara taşımış, İznik inancına zıt söylemlerde bulunup, kiliseler birliğini bozmuştur. (Diefenbach 2015: 355; Weedman 2007: 21). Ayrıca Hilarius, imparatorun Tanrı ile savaştığını, azizlere karşı saygısızlık yaptığını, kiliseyi ve dini ortadan kaldırdığını ve doğrudan Mesih'e karşı geldiğini belirtir. Tüm bu ithamların sonucunda II. Constantius'a 'deccal' yakıştırması yapılır ve zalimlikte sınır tanımadığı gibi söylemlerde bulunulur. Hilarius'un katı söylemlerde bulunduğu metindeki cümle; 'Tempus est loquendi, quia iam praeteriit tempus tacendi. Christus expectetur, quia obtinuit **antichristus…**' Hilarius, konuşmanın zamanı geldiğini ve sessiz kalmanın zamanı çoktan geçtiğini söyler. Çünkü o, Deccal'in galip geldiğini ve Mesih'i beklediğini ifade eder (In Cons. 1-27). Dolayısıyla, Hilarius'un bu cümlesinden II. Constantius hakkındaki düşünceleri anlaşılmaktadır.

II. Constantius'un dini imajından bahsederken piskoposluk seçimlerindeki tutumlarına da değinmek gerekir. Örneğin, Sozomenos'a göre Constantinopolis şehrinin piskoposluk seçiminde halkın isteklerine karşı bir Ariusçu olan Macedonius'u seçerek, halkın gözündeki geleneksel imparatorluk imajını zedelemiş, İznik İnancını savunanlara açıkça cephe aldığını göstermiştir (Soz. 3.3). Bu olayın sonucunda çoğunlukla Ortodoks inanca sahip olan halk tabanında hem imparatora hem de Arius ve onu savunanlara karşı bir öfkenin belirmiştir (Soz. 3.4). Constantinopolis halkı, Paulus isminde birisini piskopos olmasını istemişlerdi, aatta II. Constantius, bu Paulus meselesinde bir çözüm bulması ı için generallerinden biri olan Hermogenes'i görevlendirmiştir (Urbainczyk 2000: 165-166; Barnes 2014: 154). Bu olayın neticesinde Constantinopolis ahalisi, Paulus'u saf dışı bırakmaya çalışan Hermogenes'i katletmişlerdir (Kaçar 2003c: 115). Bu eylemleriyle halk, II. Constantius'a karşı tepkilerini belirtmiştir, Ariusçu imparatorun kendi dini işlerine bakacak kişiyi seçmesini ve kailise işlerine müdahale etmesini istemiyordu (Urbainczyk 2000: 166).

Socrates'in anlatısında göre Paulus ayaklanmasında Antiokheia'da ikamet eden II. Constantius, Constantinopolis'te kendi görüşüne aykırı bir piskoposun olmasından rahatsızlık duymuştur (Soc. 2.13). Generali Hermogenes'in öldürülmesi sonucunda II. Constantius, Antiokheia'dan at sırtında başkente doğru yola çıkmış ve başkentte babası tarafından dağıtılan hububat dağıtımını kısıtlamış, kendince bir ceza yoluna başvurmuştur. Bunun sonucunda kendi görüşüne riayet eden Macedonius'u piskoposluk

[46] 'At nunc pugnamus contra persecutorum fallentem, contra hostem blandientem, contra Constantium anti-christum…' (In Cons. 5.1).

makamına oturtmuş, sonrasında ise tekrar geri dönmüştür (Soc. 2.13). Bu olayda imparatorun, kendi dini görüşünü muhtelif yerlere yerleştirdiği açıkça anlaşılmaktadır. Socrates'in çizdiği porteye göre imparator Ariusçu karşıtlığına ve halkın itaatsizliğine o kadar tepkilidir ki bizzat at sırtında, öfkeye başkente gelmiş ve halkı acımasızca kıtlıkla cezalandırmıştır. Bu hadise sonrasında biraz sessizliğe bürünen Paulus daha sonra Balkanlar'a sürgüne gönderilmiştir Scholasticos'a göre, vali ve askerlerin eşlik ettiği yolda insanların tepkileriyle karşılaşılmış ve yaklaşık üç bin kişinin ölümüne neden olmuştur (Soc. 2.16), yani yine onun nezdinde imparator protesto edilmiştir. İmparatorun piskopos atamaları antik yazarlar tarafında eleştirilse de de aslında tüm imparatorlar kilisedeki üst düzey atamalarda etkilidirler, çünkü kilisenin toplum üzerinde büyük bir etkisi vardır.(Rautman 2006: 23-24). II. Constantius'un eleştirilerin hedefi olmasının esas nedeni Ariusçu görüşü doğrultusunda hareket etmesidir.

3.3. Konsiller Çerçevesinde II. Constantius

II. Constantius döneminde askeri olayların yanı sıra Roma'yı bir hayli meşgul eden diğer mesele kilise konsilleridir, bunlar Serdica, İkizler, Ariminium ve Seleucia konsilleridir. Ancak 325 İznik Konsilinin ardından gelen diğer ekümenik konsil, 381 yılındaki Konstantinopolis Konsilidir, bu nedenle arada kalan konsiller, yerel-mahalli konsiller sayılmaktadır ve ekümenik konsiller kadar çok dikkate çekmemişlerdir.

343 Serdica Konsili için bu bölgenin neden seçildiği önemli bir sorudur. Bu sorunun cevabı, Constans ve II. Constantius'un ortak iradeleriyle aldıkları karardan ötürü, imparator Constantinus'un önceki başkenti ve jeopolitik olarak iki tarafa da uygun bir yer olan Serdica'da toplanılması kararlaştırıldı (Kaçar 2002b: 463). Fakat bu konsilin sonuçları hiç de umulduğu gibi olmamış, iki tarafın kendi şehirlerine dönmesiyle sona ermiştir. Socrates'in ifadelerine göre ise batı kilisesi ve ona mensup olan din adamları artık doğu kilisesinden ayrılmışlar ve birbirleriyle olan iletişimlerini kesmeye başlamışlardı (Soc. 2.22). Theodoretos ise Serdica konsiline katılan Ariusçuların iftiracı oldukları ve onların gerçek iman karşısında fitne yaydıklarını belirtir ve Athanasios gibi İznik taraftarlarını sonuna kadar savunur. Batılı din adamlarının Constans'ın da şiddetli desteğini alarak piskopos Athanasios'un İskenderiye'deki makamına geri iadesi istenir. İmparator ise kabul ederek Athanasios'u makamına geri gönderir (Theo. 2.6). Theodoretos, Serdica konsilinden sonra gönderilen bu mektubun üslubunda, Constans'ın II. Constantius üzerinde daha çok otorite sahibi olduğu imasında bulunur ki kardeşinin emrettiği her şeyi kabul eder, gibi sözler söylemektedir. Rufinus da bu iddiayı güçlendiren söylemlerde bulunmuştur. Rufinus, Constans'a sığınan Athanasios'un tekrar piskoposluk makamına iade edilmediği sürece ülkenin en iç kısımlarına kadar girip, bu işte suçlu olanlara ceza vereceğini söyler. II. Constantius'un ise yapmacık bir samimiyetiyle Athanasios'u tekrar makamına iade ettiği ve korktuğu ifade edilir (Ruf. 10.20). Sozomenos'a göre ise Serdica konsilinden önce Athanasios ve Paulus'un Constans'tan bir konsil

talepleri olmuştur. Bu isteğin odak noktasıysa, Athanasios'un makamına iadesi, İznik inancının Ariusçular tarafından yozlaşma sürecine girme durumu ve Ortodoks öğretilerinin ortadan kaldırma girişimleridir. Ariusçular, Athanasios'un varlığını bahane ederek konsile girmeyi reddettiler ve sonuçta bir anlaşmaya varılamadan konsil dağıldı (Soz. 3.11-12). Genel olarak, Serdica konsilinin merkezinde Batılı piskoposların hararetle savundukları İznik inancı ve onu temsil eden Athanasios meselesi bulunmaktadır. İznik savunucularının ilk amacı, yoğun olarak Arius ve onu destekleyenler tarafından İznik itikadında bir değişikliğin talep edilmemesiydi. İznik taraftarları, Constans'ın yardımıyla Athanasios başta olmak üzere pek çok piskoposların makamına iade edilmesini sağlamışlardır. Athanasios konusu çevresinde doğulu ve batılı din adamları, tartışmaları problemi çözmek yerine daha çok üstünlük kurma çabasına yer vermiş ve doğal olarak sonucu olmayan bir kargaşaya dönmüştür (Hess 2002: 100-108; Chadwich 2003: 15-17).

Serdica'nın seçiminde II. Constantius'un dini açıdan orta yolu bulma çabasının etkili olduğu söylenilebilir. Doğuda bir bölge seçmek yerine batı bölgesine yakın bir yer seçmesi iki inanç savunucuları için de daha uygun olacağını ve onları çözüme daha çok yaklaştıracağını düşünülmüş olabilir. Çünkü hem Batı'nın hem de Doğu'nun kesişme noktasında yer almaktadır. Diğer önemli bir soru ise bu konsilde II. Constantius'un rolünün ne olduğudur Serdica'yı seçerek ortak bir payda bulmaya ve çabaladığı önerisinde bulunulabilir (Harita 2).

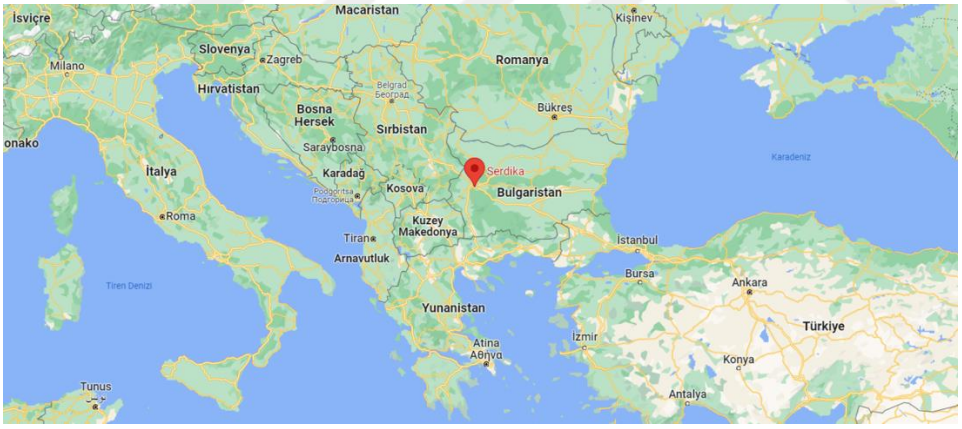

Harita 2: 343 yılında konsil için seçilen Serdica bölgesinin harita üzerinden görünümü. Doğu ve batı arasında merkezi konumda olduğu görülüyor (Google Maps: 01.01.2023).

343 senesinde İmparator II. Constantius, Sasaniler ile olan savaş yüzünden bu konsile başkan olarak İznik Konsiline de başkanlık etmiş Hosius'u atamıştır (Aydınbaş 2017: 109-110). Yani kendisi konsile bizzat katılmamıştır. Serdica Konsili'nde Batılı piskoposlar, İznik İnanç maddelerinin yeterli olacağını savunarak kendilerinin gelmeyecekleri cevabını vermişlerdir. Yine de toplanılmış, ancak zaten uzun sürmeden taraflar anlaşamamış ve Arius destekçileri konsili terk etmişlerdir. Socrates'e göre bunun sebebi ise, Arius taraftarlarının, Serdica piskoposu Protegenes, Cordova Piskoposu Hosius, Paul ve

Athanasios gibi İznik inanç savunucularını konsilde istememeleridir (Soc. 2.20). Ayrıca Arius destekçilerinin daha konsile gelmeden ısrarla talep ettikleri Patrik Athanasios ve Marcellus'un sürgün konuları da gündeme bile gelmemişti (Doğan 2021: 103) Bu konsilde ayrıca 300 kişilik bir grupla sayıca üstün olan Batılı din adamlarıdır, doğulu din adamlarının sayısının ise sadece 70 civarı olduğu görülmektedir (Scholosticus 2008: 98). Turhan Kaçar'ın ifadesine göre Serdica Konsili, Doğu ve Batı arasındaki ilk bölünmenin nedeni olmuştur (Kaçar 2003c: 114-115; Dilek 2013: 9) II. Constantius'un çabaları sonuçsuz kalmıştır.

Konsilin önemli bir sonucu ise, II. Constantius'un sık sık çatıştığı Athanasios'un makamına iade edilmesidir (Aydınbaş 2017: 110). Socrates'e göre konsile ön ayak olanlardan biri olan Constans, kardeşi II. Constantius'a gönderdiği mektupta Athanasios'un tekrar Aleksandreia piskoposluk makamına oturmasını sert bir dille, adeta tehdit ederek istemiştir (Soc. 2.20; Doğan 2021: 134-135)..Bu mektuba karşılık olarak II. Constantius, hiçbir şekilde olumsuz bir karşılık vermeyip aksine kardeşinin isteğini yerine getirmiş, 346 yılında Athanasios'u piskoposluk makamına iade etmiştir. Theodoretos'a göre, Constans bu konsilde daha baskın bir rolde olmuş ve II. Constantius ise arka planda kalmıştır. İznik yanlısı anlatılara göre II. Constantius kardeşine ve İznik taraftarlarına, yani 'gerçek' inanca boyun eğmek zorunda kalmıştır. Fakat imparator gerçekten ürkek ve çekingen olmasından ötürü arka planda mı kalmıştır yoksa sabrederek uygun zamanı mı beklemektedir? II. Constantius'un kardeş kavgasına dahil olmayarak gösterdiği akılcı siyaset göz önüne alınılırsa, böyle bir yorumda da bulunulabilir.

Diğer önemli konsiller ise 359 senesinde icra edilen Ariminum ve Seleucia Konsilleridir. Ariminum'da çözülmeyen problemlerin ardından imparatorun buyruğuyla imparatorluğun doğu kanadında bir konsil toplanmıştır. Nicomedia'da olması gereken konsilin kamu ve sivil binaların çok büyük zarar gördüğü yıkıcı depremden dolayı orada olmadığı ve en sonunda Seleucia (Silifke) bölgesinde toplandığı anlaşılmaktadır (Kaçar 2003a: 108-109; Demirkent 2005: 122-123)[47]. İlerleyen zamanlarda çıkan tartışmalar hararetlenmiş ve büyük tartışmalar sonucunda mutabakat sağlanamadan Antiokheia İnanç Bildirgesi okunarak konsil sona ermiştir (Soc. 2.39). Bu konsil, II. Constantius'un Arius yanlılığından dolayı imparatorluk imajına gölge düşürdüğü bir konsil olmuştur. Çünkü bizzat imparatorun emriyle 27 Eylül 359 tarihinde gerçekleşen bu konsilde, Isauria'daki Roma birliklerin komutanı Bassidius Lauricius ve imparatora sadık bir subay olan Provincia Komutanı Leonidas, bir sorun çıkması ihtimaline karşın hizmete hazır bir şekilde bulunmuşlardır (Özyıldırım 2007: 120). Bu konsili diğerlerinden ayıran en önemli nokta, imparatorun askeri unvanlara sahip olan kişileri çağırmasıdır. Bunun altında yatan sebep nedir? Bu sorunun yanıtı aslında imparatorun, konsillerden yorulduğunun ve daha önemlisi Roma'nın kendisinin yorulduğunu bilfiil ifade etmesidir. Kaçar'ın söylemine göre, alınan kararlarda dikkatli ve

[47] Hatta bu depremde II. Constantius'un eşi Eusebia anısına yaptırdığı 'Pietas' isimli kilise yıkılmış, kilisenin görevlisi Aristaenetus da göçük altında kalmıştır (Demirkent 2005: 123).

kasıtlı bir şekilde davranılmıştır (Kaçar 2003c: 118), imparator bir nevi konsil tartışmaların nihayete ermesi için kendi otoriter ve askeri gücünü göstermeye çabalamıştır. II. Constantius'un hareketlerinde zorda kaldığı zaman askeri kuvvete başvurduğu görülmektedir. Yukarıda zikredilen piskopos seçimindeki Paulos hadisesi ve 359 yılında Seleucia Konsili'ne de askeri unvanlara sahip kişileri çağırması nedeniyle askeri güce ciddi bir önem verdiğini söyleyebiliriz. Bunun gerekçelerinden bazıları şunlar olabilir: evhamlı karakterinden dolayı etrafındakilere güvensizlik duyuyor olabilir veya muhalif din adamlarının ve siyasi kişiliklerinin üzerinde otoritesini kuvvetlendirmek için askeri gücü kullanmış olabileceği düşünülebilir. Diğer taraftan kardeşi Constans'ı kendi generallerinden biri olan Magnentius tarafından öldürüldüğü göz önüne alındığında etrafına güvensizliği daha iyi anlaşılabilir.

Ayrıca, bu noktada araştırmalarda ve antik kaynaklarda geçmeyen, bir gerekçe daha olduğunu düşünüyoruz. Bu konsile Doğu ve Batı olmak üzere iki bölgeden altı yüzü aşkın piskopos ve din adamı katılmıştır; altı yüz piskoposun can güvenliği, iaşesi ve gıda temini konusu Roma karşılayacağı için ciddi anlamda efor gerekmektedir. Örneğin, altı yüzü aşkın din adamın yiyeceği yemek, koruyacağı asker ve ulaşım için gereçler vb. gibi durumlar, konsil bitene kadar yapılması gerekenlerdir. Dolayısıyla, II. Constantius döneminde de konsillerin hazineye yük bindirdiği göz önüne alındığında durumun problemli olduğu ortaya çıkacaktır (Dvornik 1974: 123). Ayrıca, piskoposların konsil için bulundukları şehirden ayrılmaları, oradaki işlerinin birikeceği anlamına gelmektedir. II. Constantius'un tüm bunların farkında olduğunu varsayarak yorulduğunu ve askeri gücünü kullanarak artık konsillerin sonlandırılmasını istediği yorumunu getirebiliriz. Hükümdarlığın son yıllarında dini tartışmalarının bir sonuca varmaması halk tabanında çok fazla bir anlam taşımamaktadır. Ancak sonuçsuz kalan bu dini toplantılar gittikçe Roma Devleti'ne manevi yük yüklemiştir. Askeri olarak Sasani İmparatorluğuna karşı girilmiş savaşlardan ağır sonuçlarla çıkılması da bu yükü arttırmıştır. Arius yanlılarının aldıkları imparatorluk desteğini de kötüye kullanmalarının da imparatoru İznik taraftarlarının karşısında zor duruma soktuğu söylenilebilir.

Burada belirtmemiz gereken diğer unsur, yapılan konsillerin mesafe bakımından birbirlerinden uzak olmalarıdır. Modern harita üzerinde genel olarak göstermeye çalışırsak aşağıdaki tablolarda uzaklıkları daha iyi anlaşılacaktır.

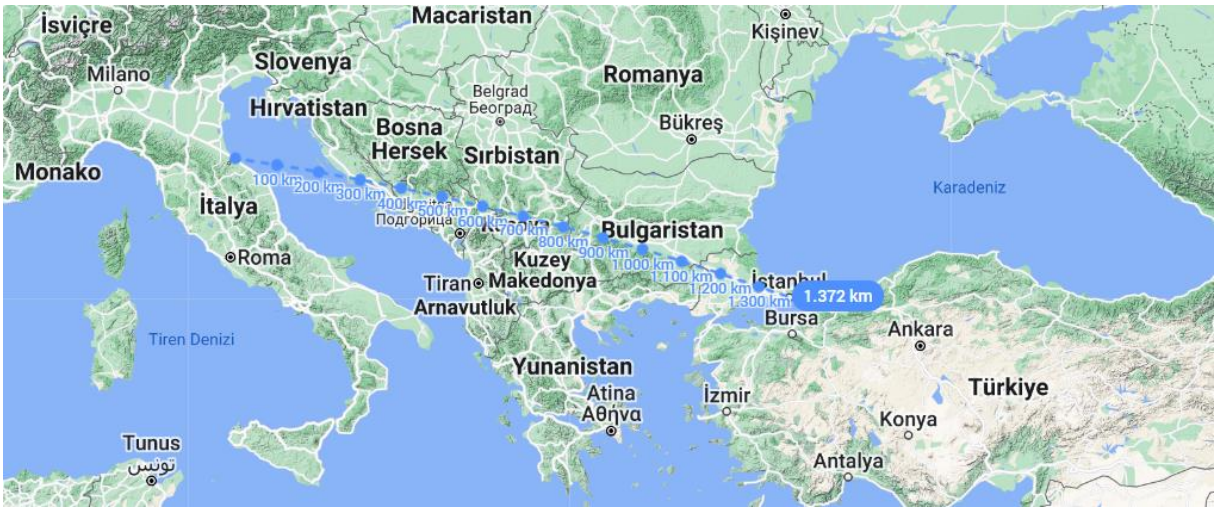

Harita 3: Ariminum ve Constantinopolis arasındaki mesafe modern harita üzerinden görülüyor. Ciddi anlamda uzun bir yolculuğun olduğu anlaşılmaktadır (Google Maps: 21.11.2022).

Ariminum ve Başkent Constantinopolis arasındaki mesafe ortalama 1.300 kilometre olduğu görülmektedir(Harita3).

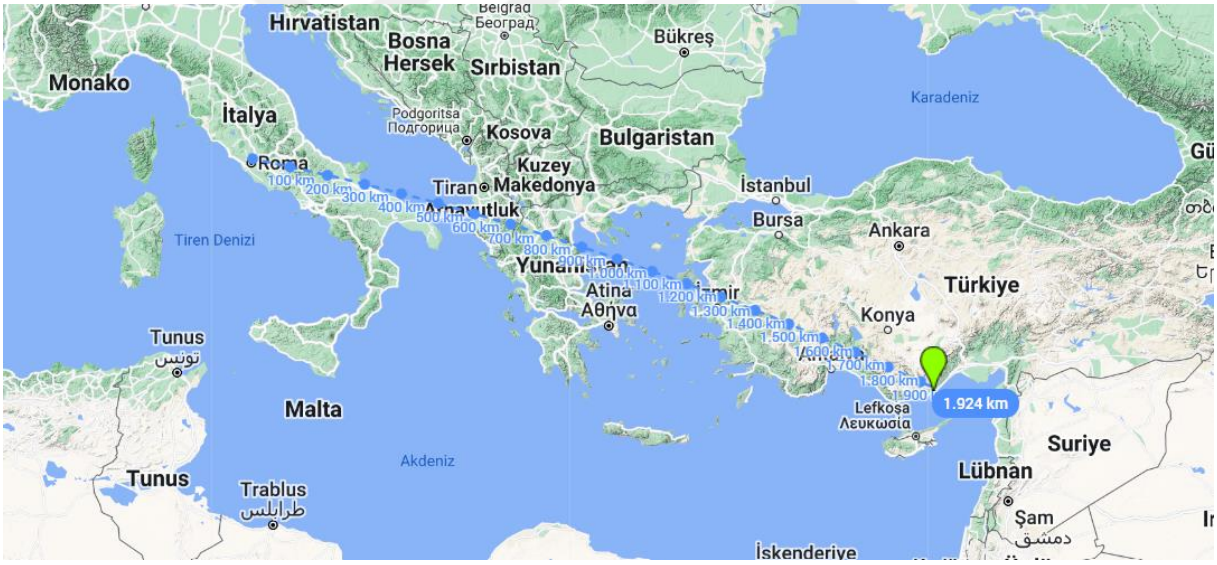

Harita 4: Roma ile Seleucia arasındaki mesafenin modern harita üzerinden görünümü. İkizler konsili için seçilmiş bu iki kent arasındaki yol uzunluğunun çokluğu dikkat çekiyor. Din adamlarının geçtiği bu yollar, Kristolojik tartışmaların önemini ortaya koyuyor (Google Maps: 21.11.2022).

II. Constantius'un bunca uzun mesafeden gelen din adamlarının ve olan konsillerin Roma'ya yük oluşturduğunu düşündüğünü görüşünü öne sürebiliriz. Çünkü, Roma giderlerin hepsini ya da bir kısmını karşılamasa bile kilise karşılayacaktır; kilise ise kendi kasasından çıkan parayı tamamlamak için yine devlete başvuracaktır (Harita 3 ve Harita 4).

4. Pers Savaşları ve II. Constantius

Bu bölümde İmparator II. Constantius'un liderliğindeki Roma İmparatorluğu'nun Sasani Devleti ile ilişkisi analiz edilecektir. Sasani-Roma Savaşları, özellikle IV. yüzyılda Roma Tarihi'nde özel bir yere sahiptir (Harrel 2016: 30). Dolayısıyla bu konu, II. Constantius'un çağdaşı Sasani İmparatoru II. Şapur ile ilişkisi antik kaynaklardaki yansıması gözlemlenerek analiz edilecektir.

I. Constantinus'un ölümünden önce kurguladığı savaş planlarının mirasçısı olan II. Constantius'un toprakları koruma gayesiyle elinden geldiği tüm eforu sarfettiğini görmekteyiz. Ayrıca, bir hükümdarın savaş meydanında yenemeyeceğini anladığı bir devlete karşı diplomasi yolunu tutması da yapabileceği en doğru girişimdir. II. Constantius da bunu denemiş fakat sonunda ömrü yetmemiştir. Altungök'ün argümanlarına göre, Sasanilerin birden fazla müttefik alarak gelmeleri savaşın gidişatını oldukça değiştirmiştir. Ayrıca II. Şapur, hayata adım attığı andan itibaren imparatorluk makamına geçmiştir ve tecrübe bakımından II. Constantius'tan daha ileridedir. İki devletin, siyasal ve diplomatik dinamikleri farklı olduğundan ötürü yoğunlaşılan konular da farklıdır. Roma'yı uğraştıran dini tartışmalar kadar hararetli olaylar, Sasaniler'de görülmemektedir. I. Constantinus'un ısrarla doğu bölgesini II. Constantius'un yönetmesini istemesinin ve Iulianus'un batıda galip gelip doğuda yenilmesinin doğunun ve batının savaş yöntemlerinin aynı olmadığı ve batıda Sasani kadar güçlü bir düşmanın olmayışından kaynaklandığını söyleyebiliriz. (Decker 2016: 23).

Whitby'nin, II. Constantius hakkındaki görüşü Sasani'nin güçlü hükümdarlarından biri olan II. Şapur ile kıyasla olumlu yöndedir; II. Constantius doğu sınırını oldukça başarılı şekilde koruduğu ve bu sınırın geçmişten beri gelen Sasani tehdidine karşı gerekli stratejik önemini kavradığından ötürü (Whitby 2002: 37) bu görüşü savunmuştur. İmparatorun doğuya bu kadar önem vermesinin (ve diğer imparatorlarının da ciddiyetle bu bölgeye eğilmelerinin) nedeni, 253-260 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış Valerianus'un Sasani İmparatoru I. Şapur'un eline esir düşmesidir. Bu olay, Roma'nın tarihsel köklerinde bir travma olarak kalmıştır; Lactantius'un aktardığına göre I. Şapur, ata veya arabaya bineceği sırada, diz üstüne çökmüş şekilde duran İmparator Valerianus'un omuzlarına basarak adeta hakaret edercesine çamurlarını da yüzüne doğru savurmuştur. Valerianus'un intikamını alamayan birinin bulunmamasının da ayrı bir ceza olduğu varsayılmaktadır (Lact. 5.1-7).

Pers İmparatorluğu'nun en uzun imparatorluğunu yapmış[48] ve kendisinden sonra Pers ülkesini merkeziyetçi bir şekle büründürmüş olan II. Şapur, II. Constantius'un çağdaşı, komşusu ve düşmanıdır. (Wiesehöfer 2001: 163; Yarshater 2006: 133). II. Şapur'un annesinin karnında hükümdar olduğu ve on altı yaşına kadar Sâsâni hükümdarlığını ülkenin asillerinin yönettiği bilinmektedir. 325 yılında iktidarı

[48] II. Şapur, 309-379 yılları arasında Pers tahtında imparatorluk yapmıştır.

ele aldıktan sonra bir ordu kurmuş ve Arap kabilelerine karşı zaferler kazanmaya başlamıştı; bu andan itibaren II. Şapur ciddi bir imparatorluk kisvesine bürünmüş ve Bahreyn merkezi olmak üzere Fars Körfezi'ndeki tüm karışıklıkları sert mizacıyla yoluna koymaya çalışmıştır. Hatta II. Şapur, savaşlarda esir aldığı Araplar'ın omuzlarına halka taktırdığı için *omuzlar sahibi/omuz delici* anlamına gelen *zülektaf/huba sumba* lakabını almıştır (Daryaee 2011: 212). 337 yılından 361 yılına kadar Roma topraklarına akınlar yapmaya gayret göstermiştir. II. Constantius ise genel olarak II. Şapur'a karşı savunma pozisyonunda kalmış, topraklarının bütünlüğünü müdafaa etmiştir (Altungök 2012: 46-47; Nicholson 2018: 1371). Baba I. Constantinus ile II. Şapur arasındaki mektuplar kısmen Eusebios'un eserinde aktarılmıştır. I. Constantinus, din değiştirmesiyle birlikte bu dini sınırları ötesine yaymak istemiş ve Sâsâni topraklarında yaygınlık kazanan Hristiyanlık inancının gerçekliğinden bahsetmiştir (Eus. 4.8-14; Tural 2024: 36). Daha sonra Roma-Sâsâni savaşları vuku bulmuştur, I. Constantinus ömrünün son zamanlarında Sasanilere karşı sefer planlanmıştır.

II, Şapur yapacağı Roma seferleri öncesinde savaşı daha da kolaylaştırmak adına M.S. 335'te bir tampon bölge olan Ermenistan'ı işgal etmiştir (Sykes 2003: 412; Altungök 2015: 77). Büyük Constantinus'un ölümünü fırsat bilmiş ve Roma'da var olan beş *Caesar*'ın[49] taht için savaşacağını düşündüğünden Roma'ya karşı harekete geçmiştir 337 yılında Mezopotamya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Nisibis[50] şehrini kuşatmıştır. r (Konuk 2021: 58). II. Constantius, bu saldırıya karşı Edessa yakınlarında savunma yapmıştır. II. Constantius, altmış üç gün boyunca uyguladığı vur-kaç taktiği ve dirayetli savunmasıyla Sasaniler'i geri püskürtmüştür (Altungök 2015: 50; Cinemre 2016: 707). Bu olaydan sonra bir süreliğine sessizliğin egemen olmasının ardından II. Şapur, 346 senesinde Nisibis üzerine başarısız bir saldırı girişimi daha olmasının ardından 348'de muhteşem bir orduyla tüm Mezopotamya bölgesini işgal etmeye niyetlenerek Singara kentine saldırmış ve II. Constantius'un ordusuyla karşılaşmıştır (Altungök 2015: 50-51). Bu Singara saldırısında II. Şapur'un kazanımları olsa da savaş onun geri çekilmesi ile sonuçlanmıştır. II. Şapur, Nisibis'i almak için tekrar bir saldırı düzenlemiştir, ancak bu savaş sırasında oğullarından birisi Romalıların eline geçmiş ve öldürülmüştür. Bu sırada II. Constantius'un batı bölgesinde iç savaşla uğraştığı göz önüne alındığında, II. Şapur, büyük bir kayıpla geri dönmüş ve Roma ve Sâsâni devletleri sekiz yıllık bir barış dönemi yaşamıştır. Bu sekiz sene içinde II. Şapur, Turan kavimleriyle uğraşmıştır; dolayısıyla, Roma'ya akınlar yapabilecek bir güce sahip olmadığı görülmektedir (Sykes 2003: 413-414; Altungök 2015: 51).

II. Constantius döneminde Sasaniler ile olan son savaş, Roma'nın M.S. 359 yılında Ermenistan'ı geri almasıyla başlamıştır. Bu savaşta Sasanilerin müttefikleri arasında Ermeniler, Araplar, Gilanlar,

[49] II. Constantinus, Constans, II. Constantius, Dalmatius ve Hannibalianus.
[50] Günümüzde Nusaybin olarak bilinmektedir.

Albanlar, Sakalar ve Khionitler bulunmaktadır. Aynı sene içinde zorlu bir yerde bulunan Amida alınmış ve Romalılara ağır zayiat verdirilmiştir. Sasani hükümdarının Amida kentine hakim olmak istemesinin altında yatan asıl gerekçe, burasının Anadolu-Akdeniz ve Karadeniz bölgelerine dağılan bir kesişim noktası olması ve tarihsel kökeni itibariyle ticaret güzergahında bulunmasıdır (Konuk 2021: 66). Ammianus da II. Constantius'un Amida'ya özel bir değer verdiği ve burayı imar ettiğini ifade etmektedir (Özgüler 2019: 465).

II. Constantius ile II. Şapur arasındaki ilişki, Ammianus'un eserinde oldukça ön plandadır, eserde pek çok mektup anlatısı bulunmaktadır. Bu mektuplardan birini Ammianus'un anlatılarında görülmektedir. Mektupların birinde:

> ''*Rex Regum Sapor, particeps siderum, frater Solis et Lunae, Constantio Caesari fratri meo, salutem plurimam dico*'. *'Ben Krallar Kralı, yıldızların ortağı, güneşin ve ayın kardeşi Şapur, benim Caesar/İmparator kardeşim Constantius'u çokça selamlıyorum.'* diye başlayan Şapur, devamında ise asıl niyetini belli etmiştir. II. Şapur, mektubun devamında: '*Atalarımın imparatorluğunun Strymon Nehri'ne ve Makedonya sınırlarına kadar uzandığına sizin eski kayıtlarınız bile şahitlik ediyor. Bu toprakları talep etmem uygun olur, çünkü görkem ve göze çarpan erdemler açısından eski kralları geride bırakıyorum. Fakat daima doğru akıl benim için değerlidir ve gençliğimden beri bu konuda eğitim almış olduğumdan, tövbe etme sebebim olan hiçbir şeyi yapmama asla izin vermedim'* gibi isteklerini Roma imparatoruna iletmiştir. Ayrıca II. Şapur, Ermenistan ve Mezopotamya topraklarını da kurtarmanın kendisine biçilen kutsal bir görev olduğunu söyler (Amm. 17.5.3-6).[51]
>
> Ammianus'a göre II. Constantius, II. Şapur'a cevap olarak şöyle bir mektup göndermiştir. Mektuba, '*Victor terra marique Constantius, semper Augustus, fratri meo Sapori regi salutem plurimam dico'* (Ben, karada ve denizde muzaffer, ebedi Augustus Constantius, kardeşim Kral Şapur'a en içten selamlarımı söylüyorum) diye giriş yapmıştır. II. Constantius, mektubun devamında ise:

[51] Söz konusu mektubun orijinal metni: '*Ad usque Strymona flumen et Macedonicos fines tenuisse maiores imperium meos, antiquitates quoque vestrae testantur; haec me convenit flagitare (ne sit arrogans quod aflfirmo) splendore virtutumque insignium serie, vetustis regibus antistantem. Sed ubique mihi cordi est recta ratio, cui coalitus ab adulescentia prima, nihil umquam paenitendum admisi. Ideoque Armeniam recuperare ciim Mesopotamia debeo, avo meo composita fraude praereptam. Illud apud nos numquam in acceptum feretur, quod asseritis vos exsultantes, nullo discrimine virutis ac doli, prosperos omnes laudari debere bellorum eventus.*

'Sağlığınıza sevindim ve eğer isterseniz sizin dostunuz olurum. Fakat daha geniş çapta tecavüz eden ve her zaman boyun eğmeyen bu açgözlülüğünüzü şiddetle kınıyorum. Mezopotamya'nın ve aynı şekilde Ermenistan'ın size ait olmasını istiyorsunuz ve güvenliğin herhangi bir anlaşmayla tesis edilmekten ziyade bulunacak sağlam bir yere yerleştirilmesi için tüm vücudun belirli üyelerin alınmasını teşvik ediyorsunuz. Bu nedenle, herhangi bir hokkabazlık tarafından gizlenmemiş, şeffaf ve boş tehditlerden korkmayan gerçeği dinleyin…' cümlelerine yer vermiş, II. Şapur'un iddialarına karşı çıkmıştır. Ayrıca, Sâsâni hükümdarının iyi sağlığına sevindiğini ve isterse dost olabileceğini belirtmiş fakat onun açgözlülüğünün ilerlediğini, toprak taleplerinin mantıksız olduğunu vurgulanmıştır (Amm. 17.5.9-10).[52] Karşılıklı bu mektuplaşmaların sonrasında II. Constantius, Sasani hükümdarına hediyeler göndermiş olsa bile 359 yılında gerçekleşen Suriye-Antiokheia Savaşına engel olamamıştır (Cinemre 2016: 710-711).

II. Constantius'un II. Şapur ile arasındaki problemler sadece siyasi olmamakla birlikte dini sorunları da barındırmaktadır. I. Constantinus Hristiyanlık inancını kabul edince Pers topraklarındaki Hristiyan topluluklar, Roma'yayla bir gönül birlikteliği kurmak istemişlerdir (Duygu 2021: 283). Bunun üzerine II. Şapur, bu insanların üzerlerine büyük bir baskı kurmuş ve hatta kiliseleri yıkmaya kadar işi götürmüştür (Yarshater 2006: 139; Aydın 2017: 63; Konuk 2021: 11). II. Şapur'un bu kadar tepki vermesinin ardında yatan diğer neden, tarihte ilk Hristiyan devlet olan Ermeniler (III. Tridates Dönemi 298-330) başta olmak üzere Iberia (Gürcistan) ve Part-Pers varislerinin bu yeni dine geçişleridir (Gündüz 2013: 122; Hughes 2022: 173). II. Şapur'a kadar Sasani ülkesinde Hristiyanlar'ın durumu iyi olduğu gözlemlenmektedir (Sivrioğlu 2016: 33). Ancak II. Şapur sonrası Sasani topraklarındaki Hristiyan karşıtı tutumların Roma'nın dini bir bahaneyle Sasaniler'in iç işlerine karışmasını sağladığını söylenilebilir (Tural 2024: 32). Çünkü; Mecusi ruhban sınıfından olan din adamlarının, Hristiyanlara karşı ajanlık suçlamalarına karşı imparatorun (II. Şapur) binlerce Hristiyan'ı öldürmesi sonucunda I. Constantinus, bunun durdurulması talebini içeren bir mektup göndermiştir (Sivrioğlu 2016: 34; Duygu 2017: 140). Buna ek olarak, 337 yılında II. Şapur'un eline ulaşan bir mektupta I. Constantinus, tüm Sasani topraklarında yaşayan Hristiyanların kendi himayesi altına girmesini istemiştir. II. Şapur'un asıl öfkelendiği nokta ise bu mektuptaki gizlenen niyetin Sasani iç işlerine müdahale etme teşebbüsü olduğudur (Duygu 2017: 142). Dolayısıyla, Sasani imparatorunun kendi topraklarında başka bir

[52] II. Constantius, mektuba cevaben: '*Sospitati quideni tuae gratulor ut futurus (si velis,) amicus, cupiditatem vero semper indeflexam fusiusque vagantem, vehementer insimulo. 11. Mesopotamiam poscis ut tuam, perindeque Armeniam, at suades integro corpori adimere membra quaedam, ut salus eius deinceps locetur in solido, quod infindendum est potius qua ulla consensione firmandum. Accipe igitur veritatem, non obtectam praestigiis, sed perspicuam, nullisque minis inanibus perterrendam'* sözlerine yer vermiştir.

hükümdarın söz hakkının olamayacağını belirtmek istemiş ve topraklarındaki Hristiyan tebaanın tümüyle itaat etmesini sağlamak istemiştir. II. Şapur'un Hristiyan tebaasına karşı zulümleri Sozomenos'un eserinde etraflıca ele alınır. (Soz. 2.9-10; Wiesehofer 2001: 202; Duygu 2017: 141).

SONUÇ

İmparator II. Constantius (337-361), IV. yüzyılda Roma dünyasında önemli imparatorlar arasında yer almaktadır. I. Constantinus'un ölümünün ardından imparatorluğun doğu kanadını yirmi dört sene boyunca yönetmiş ve Sasani tehdidiyle uğraşmıştır. Hristiyanlık inancının Arius görüşüne mensup olmasından dolayı pek çok Ortodoks kilise tarihçisinin eleştirilerine maruz kalmıştır. II. Constantius hakkında her antik yazar kendi siyasi, dini ve kişisel görüşlerine göre bir imparator imajı ortaya çıkarmıştır. Örneğin Ammianus, doğu bölgesinde Sasanilerle olan savaşlardan dolayı II. Constantius'u askeri açıdan mahir olarak almıştır, ancak genel olarak II. Constantius'u oldukça olumsuz bir şekilde tasvir eder, bunun en büyük sebeplerinden birisi pagan Ammianus'un imparatorun pagan rakibi olan Iulianos'a duyduğu hayranlıktır. Zosimos da pagan inancına sahip olmasından ötürü anlatılarında II. Constantius'u bir pagan geleneği içerisine yerleştirmek istemiştir; örneğin asi Magnentius ile savaşırken Hristiyan imparatorun savaş ve zafer tanrılarını çağırdığını anlatmıştır. Ammianus gibi o da gene larak olumsuz bir II. Constantius portresi çizer.

Bir kilise tarihçisi olan Socrates'in anlatılarındaki imparator tasviri dini çerçevede oluşturulmuştur. Eserinde açıkça imparatora karşı eleştiriler olmasa da Arius'a yönelttiği hakaretlerden dolaylı olarak II. Constantius'un İznik inancına karşı olmasını kabullenemediği gözlenmektedir. Socrates'in anlatısında II. Constantius'un Ariusçuluğu ön plandadır. Onun aksine kendisi de Ariusçu olan Philostorgios, II. Constantius'a oldukça övgü dolu bir şekilde yaklaşmış ve eserinde imparatorun haklılığını Gallus ve Constans olayları üzerinden anlatmıştır. Philostorgios'un çizdiği Constantius portresi, Roma'nın barışını ve güvenli geleceğini düşünen bir imparatordur. Theodoretos ise tamamen İznik inancı çizgisi üzerinde bir imparator imajı oluşturur ve Arius doktrinlerine karşı daima İznik öğretilerini över, II. Constantius'u Ariusçu yönüyle ele alır. Diğer bir kilise tarihçisi de Sozomenos da Theodoretos gibi İznik ve Arius ilişkisi üzerinden II. Constantius imajı oluşturur. Tezin belirli yerlerinde değinilen Rufinus ve Poitiersli Hilarius da imparatora Ariusçuluğundan ötürü ağır ithamlarda bulunmuşlardır. Sonuç olarak, İznik yanlısı olan tüm anlatılar II. Constantius'a Ariusçluğundan ötürü çok eleştirel yaklaşır.

Antik yazarlar arasında Philostorgios gibi Arius yanlısı tarihçilerin II. Constantius'u övmesi, Theodoretos gibi Ortodoks inancını savunan tarihçilerin eleştirmeleri, ayrıca A. Marcellinus ve Zosimus gibi Latin-pagan tarihçilerin de onu eleştirmeleri her birinin II. Constantius algısının farklı olduğunu, bunun kendi siyasi ve dini görüşlerinden kaynaklandığı gösterir. Modern araştırmacılar, bu anlatıların gösterdiği ipuçları aracılığıyla bir imparator tasviri ortaya çıkarmışlardır; bu analizler de dolayısıyla farklılık gösterir. Hükümranlığının çeşitli yönleri ele alındığında II. Constantius'un yirmi dört sene gibi bir süre, neredeyse çeyrek asır boyunca imparatorluk yapması bile siyasette mahir olduğunu gösterir.

Rakiplerine karşı akılcı bir siyaset gütmüş, Sasanilere karşı direnç göstermiş, içi savaşlarda zafer kazanmış ve zor bir dönemde, pek çok farklı sorunla boğuşurken imparatorluğu iyi bir şekilde idare etmeye çalışmıştır. Dini politika bakımından Arius öğretilerini gözetmiş olmasına rağmen ılımlı davranmaya çalışmış, konsiller aracılığıyla uzlaşma aramıştır. Hristiyanlığın getirdiği tartışmalar, Sasani tehdidi, iç savaşlar gibi sorunlara nihayetinde uzun yıllar tahtını ve imparatorluğunu korumayı başarmıştır.

KAYNAKLAR

Akyürek, E. (2014), "I. Constantinus ve Konstantinopolis'in Kuruluşu", *Aktüel Arkeoloji* 37: 76-87.

Albayrak, K. (2004), "Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/7: 105-129.

Alföldı, A. (1952), *A Conflict of Ideas In The Late Roman Empire*, (Çev. H. Mattingly), Oxford: Clarendon Yayınları.

Alova, E. (2007), *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları.

Altungök, A. (2015), *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi* İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

Ando, C. (2000), *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in The Roman Empire*, Kaliforniya: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları.

Athanasius. (2016), *The Complete Works of St. Athanasius*, Toronto: Amazon.

Athanasius of Alexandria, Hilary of P., Lucifer of Cagliari (2016), *Imperial Invectives Against Constantius II*, (Çev. R. Flower), Liverpool: Liverpool Üniversitesi Yayınları.

Atiya, A. S. (2005), *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, (Çev. N. Hiçyılmaz), İstanbul: Doz Yayınları.

Aydın, G. (2017), "Süryani Kroniklerine Göre Bizans-Sasani Savaşlarının Mezopotamya Şehirlerine Etkisi: Nisibis Örneği (IV-VII. Yüzyıllar)", Yüksek Lisans Tezi, Mardin, Mardin Artuklu Üniversitesi.

Aydınbaş, M. E. (2017), *Hristiyanlıkta Tevhitten Teslise*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Aydoğmuş, R. (2022), *Şamlı Aziz Yuhanna*, Ankara: İLAV.

Baker-Brian, N. (2023), *The Reign of Constantius II*, Londra: Routledge.

Baker-Brian, N., Tougher, S. (Ed.), (2020), *The Sons of Constantine AD 337-361*, Londra: Palgrave Macmillan.

Baker, S. (2006), *The Rise And Fall of An Empire*, Londra: BBC Kitapları.

Barbero, A. (2007), *The Day of The Barbarians*, (Çev. John Cullen), New York: Walker Yayınları.

Barnes, T. (2001), *Athanasius and Constantius*, Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Barnes, T. (2014), *Constantine Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, New Jersey: Blackwell Yayınları.

Baykasoğlu, A. D., Türkay; Sönmez, Ali İhsan; Yağcı, Erdinç (2004), "İmaj Yönetimi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 3-18.

Baynes, N. H. (1930), "Constantine The Great and The Christian Church", (Ed. H. Milford), *Proceedings of The British Academy*, Londra: Oxford Üniversitesi Yayınları: 341-441.

Baynes, N. H. (1961), *Byzantine Studies and Other Essays*, Londra: Greenwood Yayınları.

Baz, F. (1998), *Roma İmparatoru Kültü,* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bibikov, M. (2014), "Byzantium As The New Rome", *Byzantine Culture*, Ankara: Türk Tarih Kurumu: 9-15.

Bidez, J. (Ed.), (1981), *Philostorgius Kirschengeschichte*, Berlin: Akademie-Verlag.

Brown, P. (1971), *The World Of Late Antiquity From Marcus Aurelius To Muhammad*, Londra: Thames ve Hudson Yayınları.

Brown, P. (1981), *The Cult of The Saints*, Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları.

Brown, P. (2013), *The Rise of Western Christendom*, New Jersey: Wiley-Blackwell.

Cayre, F. (2021), *Kilise Babaları'nın Tarihi ve Doktrinleri*, (Çev. M. Aydın), Konya: Literatürk Yayınları.

Cayre, F. (2023), *Kilise Babaları'nın Tarihi ve Doktrinleri* (M. Aydın), Konya: Literaturk Yayınları.

Chadwick, H. (2003), *East and West: The Making of a Rift in The Church*, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Cinemre, İ. T. (2012), "Constantinus Hanedanı", Yüksek Lisans Tezi, Denizli, Pamukkale Üniversitesi.

Cinemre, İ. T. 2016 "Geç Antikçağ'da Savaş ve Barış: II. Constantis vs II. Shapur", *Tarih Okulu Dergisi*, XXV: 697-718.

Connor, C. L. (2018), *Bizans'ın Kadınları*, (Çev. B. Cezar), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Crawford, P. (2016), *Constantius II*, Barnsley: Pen & Sword Military Kitapları.

Csepregi, I. (2007), The Compositional History of Greek Christian Incubation Miracle Collections: Saint Thecla, Saint Cosmas and Damian, Saint Cyrus and John, Saint Artemios, Doktora Tezi, Budapeşte: Orta Avrupa Üniversitesi Yayınları.

Çelik, S. (2021), "İmparatorluk Makamı ve Yazar-İmparatorların Benlik Temsili", E. D. Akyürek, Koray (Ed.), *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 72-77.

Darcan, H. (2014), "Athanasius ve İsa Anlayışı (Kristolojisi)", Doktora Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi.

Daryaee, T. (Ed.), (2011), *The Oxford Handbook of Iranian History*, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

De Poitiers, H. (1987), *Contre Constance*, (Çev. Andre Rocker), Paris: Les Editions Du Cerf.

Decker, M. J. (2016), *Bizans Savaş Sanatı*, (Çev. A. T. Büyükonat), İstanbul: Doruk Yayınları.

Demirci, K. (2018), *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Demirkent, I. (2005), *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Den Boeft, Drijvers J. W., Den Hengst, D. Teitler, H. C. (2005), *Philological and Historical Commentary On Ammianus Marcellinus XXV*, Leiden-Boston: Brill.

Diehl, C. (2018), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. S. Sezer), İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Dilek, A. (2013), "Antakya ve Tüm Doğu Süryani Ortodoks Patrikliği: Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

Doğan, S. (2021), "Aryüsçü Hristiyanlık", Doktora Tezi, Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Dunn, M. (2013), *Belief and Religion In Barbarian Europe (350-700)*, Londra: Bloomsbury Yayınları.

Dunn, M. (2021), *Arianism,* Amsterdam: Amsterdam Üniversitesi Yayınları.

Duygu, Z. (2017), 'Doğu Kilisesi Erken Yüzyılları Özelinde Bir Değerlendirme', *The Journal of Mesopotamian Studies*, 2/1: 133-155.

Duygu, Z. (2017b), *Hristiyanlık ve İmparatorluk,* İstanbul: Divan Kitap.

Duygu, Z. (2021), *İslam ve Hristiyanlık*, İstanbul: Timaş Tarih.

Dvornik, F. (1974), *Origins of Intelligence Services*, New Jersey: Rutgers Üniversitesi Yayınları.

Dvornik, F. (2019), *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (Çev. M. Aydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Erdoğan, G. E. (2012), "Bizans Manastırlarının Tarihi Gelişimine Genel Bir Bakış ve Konstantinopolis Örneği", *Journal of Life Sciences* 1: 433-441.

Eunapius. (2022), *Complete Works*, (Çev. W. C. Wright), Sussex: Delphi Classics Yayınları.

Eusebius. (1999), *Life of Constantinus*, (Çev. A. Cameron ve S. G. Hall), Oxford: Oxford University Press.

Eutropius. (2007), *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev. Ç. Menzilcioğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Evans, J. A. (2005), *The Emperor Justinian and The Byzantine Empire*, Londra: Greenwood Yayınları.

Fortacı, T. (2018), *Doğuştan Günümüze Nesturi Kilisesi*, İstanbul: Eski Yeni Yayınları.

Geanakopolos, D. J. (2011), "Bizans İmparatorluğu'nda Kilise ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek", *Tarih Okulu Dergisi* IX: 169-198.

Goldsworthy, A. (2009), *How Rome Fell*, New Haven: Yale Üniversitesi Yayınları.

Goldsworthy, A. (2022), *Roma Nasıl Çöktü?*, (Çev. S. Özgüler), İstanbul: Kronik Yayınları.

Gregory, T. E. (2020), *Bizans Tarihi*, (Çev. E. Ermert), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gülem, M. (2015), "Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun Dış Politikası (Erken Bizans Dönemi 330-718)", Yüksek Lisans Tezi, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi.

Gündüz, Ş. (2013), *Hıristiyanlık*, İstanbul: İsam Yayınları.

Güneş, C. (2020), *Bizans Anadolusu'nda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Güneş, C. (2021), *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları,* İstanbul: Selenge Yayınları.

Güzeldal, Y. (2021), *Aziz Benedikt ve Hristiyan Manastır Yaşamı,* İstanbul: Ay Işığı Kitapları.

Haldon, J. (2017), *Bizans Tarih Atlası*, (Çev. A. Özdamar), İstanbul: Alfa Yayınları.

Halfmann, J. (2003), "New Catholic Encyclopedia", B. L. Marthaler, *New Catholic Encyclopedia,* Washington: Amerika Katolik Üniversitesi Yayınları.

Hansen, G. Christian (Ed.), (1995), *Sozomenus Kirchengeschichte*, Berlin: Akademie Verlag.

Hansen, G. Christian (1995), *Sokrates Kirchengeschichte*, Berlin: Akademie Verlag.

Hansen, G. Christian (Ed.), (2002), *Anonyme Kirchengeschichte (Gelasius Cyzicenus)*, Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie.

Harmless, W. (2004), *Desert Christians*, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Harrel, J. S. (2016), *The Nisibis War 337-363*, Barnsley: Pen & Sword Yayınları.

Harris, J. (2020), *Konstantinopolis,* (Çev. T. Alkaç), İstanbul: Alfa Yayınları.

Hartfrant, Chester D. (Ed.), (2008), *Sozomenos History of The Church*, Hartford: Hartford Theological Seminary.

Harvey, S. A. (1990), *Asceticism and Society in Crisis: John of Ephesus and the Lives of the Eastern Saints*, Kaliforniya: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları.

Henck, N. (2007), "Constantius II and The Cities", *Institute of Classical Studies,* 50/91: 147-156.

Hess, H. (2002), *The Early Development of Canon Law and The Council of Serdica,* Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Holland, T. (2019), *Dominion,* New York: Basic Books.

Hughes, B. (2022), *İstanbul Üç Şehrin Hikayesi*, (Çev. A. Yılmaz), İstanbul: Alfa Yayınları.

Hunt, J. M. (2010), *Constantius II in the Ecclesiastical Historians*, New York: Fordham Üniversitesi.

Hussey, R., Bright, W., (Ed.), (1893), *Socrates Scholasticus' Ecclesiastical History*, Oxford: Clarendon Yayınları.

Ignat, A. (2012), "The Spread Out of Arianism. A Critical Analysis of the Arian Heresy", *International Journal of Orthodox Theology,* 3: 105-128.

İkican, B., (2022), "Socrates and Sozomen's Church History in Comparative Perspective", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi,* 3, 287-317.

İkican, B. (2023), *Bir Hristiyanlaşma Anlatısı Olarak Dördüncü Yüzyılda Roma-Got İlişkileri,* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Kaçar, T. (2003a), "Eskiçağ Kaynaklarında İzmit Depremi (MS 358)", *Toplumsal Tarih,* /109: 24-26.

Kaçar, T. (2003b), "Ioannes Chrysostomos'un Düşüşü: Doğu Roma Başkentinde Din ve Politika", *Belleten,* 67/250: 745-770.

Kaçar, T. (2003c), "Cilician Bishops and Fourth-Century Church Politics", *OLBA,* Özel Sayı: 103-128.

Kaçar, T. (2003d), "Ebioniteler' den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", *AÜİFD,* XLIV/2: 187-206.

Kaçar, T. (2005a), "İmparator Constantinus'un Yükselişi", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XX/I: 135-155.

Kaçar, T. (2005b), "Origo Constantini Imperatoris: İmparator Constantinus'un Yükselişi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 20/1: 135-155.

Kaçar, T. (2008), "Konstantinopolis Kilisesi'nin Kuruluşu: Mitoloji ve Tarih", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* /14: 117-139.

Kaçar, T. (2009), "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz ", *Tarih Dergisi,* 47: 1-22.

Kaçar, T. (2010), "Geç Antikçağ'da Hristiyanlık", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XXV/2: 651-654.

Kaçar, T. (2016), "Serdica Konsili M.S. 343: Doğu ve Batı Kiliselerinin Yol Ayrımı Mı?", *Phila,* 461-470.

Kahramani, C. (1977), "□□□□□□ □□□□ □□□□□□□□□", افسانة پيگردهاي ديني بزرگ در روزگار شاپور دوم 10/2: 79-96.

Kaleli, E. (2021), *Bizans Casusluk ve İstihbarat Faaliyetleri*, Ankara: Gece Kitaplığı.

Karatosun, M. O. (2023), *Kilise Hukuku,* Ankara: Eski Yeni Yayınları.

Kazdal, A. (2015), "Bizans Kaynaklarında Zosimus ve Malalas'ın Eserlerinde Türkler", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Kazhdan, A. P. (Ed.), (1991a) "The Oxford Dictionary of Byzantium", Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Kazhdan, A. P. (Ed.), (1991b) "The Oxford Dictionary of Byzantium ", Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Kazhdan, A. P. (Ed.), (1991c) "The Oxford Dictionary of Byzantium", Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Kieckhefer, R. (2014), *Magic In The Middle Ages*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Klein, R. (1977), *Constantius II und Die Christliche Kirche*, Damstadt: Verlag.

Klein, Walter (1914), *Ammianus Marcellinus Sein Werk und Seine Historischen Quellen*, Doktora Tezi, Berlin: Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi.

Konuk, S. (2021), *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası'nın Tarihî Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kuzinev, V. 2021 *Roma'yı Yakan İmparator Neron*, (Çev. B. C. Yılmazyiğit), İstanbul: Parşömen Yayınları.

Kütük, A. (2012a), "Nusaybinli Aziz Yakub Ve Nusaybin Şehrinin Manevi Savunması (M. 338-350) ", *Mukaddime* 5: 1-24.

Kütük, A. (2012b), "Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari ve Kültürel Durumu (IV. - X. Yüzyıl)", Doktora Tezi, Elazığ, Fırat Üniversitesi.

Kütük, A. (2015), "Bizans İmparatorluğu Zamanında Amida (Diyarbakır) (IV.-VII. Yüzyıl) ", *History Studies* 7/2: 77-97.

Lactantius. (1984), *De Mortibus Persecutorum*, (Çev. J. L. Creed), Oxford: Clarendon Yayınları.

Lee, D. (2015), "Emperors and Generals in The Fourth Century", Wienand. J. (Ed.), *Contested Monarchy*, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları: 100-118.

Leedom, J. W. (1978), "Constantius II: Three Revisions", *Byzantion*, 48: 132-145.

Lenski, N. (Ed.) (2006), *The Age of Constantinus*, Kolorado: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Lightfoot, Chris S. (1982), The Eastern Frontier of The Roman Empire with Special Reference to The Reign of Constantius II, Doktora Tezi, Oxford, Oxford Üniversitesi.

Little, K. L. (Ed.) (2006), *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Maas, M. (Ed.) (2006), *Companion to Age of Justinian*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Maguire, H. (2017), *Bizans Saray Kültürü*, (Çev. M. Günay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Malalas, J. (1986), *The Chronicle of John Malalas*, (Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys ve R. Scott), Melbourne: Avustralya Bizans Araştırmaları Derneği.

Manders, E. S., Danielle (Ed.) 2020 *Leadership, Ideology and Crowds in the Roman Empire of the Fourth Century AD*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Marcellinus, A. (1935), *Res Gestae 14-19*, (Çev. John C. Rolfe), Londra: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Marcellinus, A. (1940), *Res Gestae 20-26*, (Çev. John C. Rolfe), Londra: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Marcellinus, A. (1939), *Res Gestae 27-31)*, (Çev. John C. Rolfe), Londra: Harvard Üniversitesi Yayınları.

Marcellinus, A. (2019), *Roma Tarihi*, (Çev. S. Özgüler), İstanbul: Historia Imperium Yayınları.

Martin, T. R. (2012), *Ancient Rome*, Yale: Yale Üniversitesi Yayınları.

Martin, T. R. (2022), *Antik Roma*, (Çev. S. Özgüler), İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Martindale, J. R., Morris, J. (Ed.), (1971), *The Prosopography of The Roman Later Empire I*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Martindale, J. R. (Ed.), (1980), *The Prosopography of The Later Roman Empire II*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Mitchell, S. (2015), *A History of the Later Roman Empire AD 284-641*, Birmingham: Blackwell Yayınları.

Mitchell, S. (2016), *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, (Çev. T. Kaçar), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Momigliano, A. (2012), *Essays In Ancient and Modern Historiography*, Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları.

Morrisson, C. (2019), *Bizans Dünyası*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Nicholson, O. (Ed.), (2018), *The Oxford Dictionary of Late Antiquity I-II*, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Moser, M. (2018), *Emperor and Senators In The Reign of Constantius II*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Odahl, C. M. (2004), *Constantine and The Christian Emperor*, Londra: Routledge.

Ortakçı, H. (2014), "İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyeriler", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.

Örnek, Y. (2013), "II. Constantius'un Döneminde Roma İmparatorluğu (Dini ve Siyasi Tarihi)", Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, Balıkesir Üniversitesi

Özçelik, F. (2008), "Kutsal İmparator Constantinus'un Hayatı", Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, Balıkesir Üniversitesi.

Özer, B. Y. (2022), *Bizans'ın Sürgün Yılları*, İstanbul: İdeal-Kültür Yayınevi.

Öztürk, H. S. (1999), Hellenistik Çağ'da Onurlandırma, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özyıldırım, M. (2007), "Ariminium ve Seleucia ad Calycadnum Konsilleri: 359 İkiz Konsiller Yılı", *OLBA* XV.

Paschale. (2007), *Chronicon Paschale 284-628 AD*, (Çev. M. W. Whitby, Mary), Liverpool: Liverpool Üniversitesi Yayınları.

Philostorgius. (2007), *Church History*, (Çev. P. R. Amidon, S.J.), Atlanta: İncil Edebiyatı Derneği Yayınları.

Rautman, M. (2006), *Daily Life In The Byzantine Empire*, Londra: Greenwood Yayınları.

Rawlinson, G. (2004), *The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World*, New Jersey: Georgias Yayınları.

Ruckert, J. M., Maria (2011), *Romans and Goths in Late Antique Gaul: Asepcts of Political and Cultural Assimilation in the Fifth Century AD*, Durham: Durham Üniversitesi Yayınları.

Rufinus. (2016), *History of The Church*, (Çev. P. R. Amidon, S. J.), Washington: Amerika Katolik Üniversitesi Yayınları.

Rufinus. (2019), *The Monks in Egypt*, (Çev. A. Cain), Washington: Amerika Katolik Üniversitesi Yayınları.

Scholasticos, S. (1986), *Sokrates Scholastyk Historia Kościola, (*Çev: Stefan Jozef Kazikowski), Varşova: Pax Yayıncılık Enstitüsü.

Scholasticos, E. (2000), *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, (Çev. M. Whitby), Liverpool: Liverpool Üniversitesi Yayıncılığı.

Scholasticos, S. (2008), *The Ecclesiastical History*, (Çev. A. C. Zenos), Hartford.

Schor, Adam S. (2011), *Theodoret's People: Social Networks and Religious Conflict in Late Roman Syria*, Kaliforniya: Kaliforniya Üniversitesi Yayınları.

Scott, R., Mango, C., (Ed.), (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford: Clarendon Yayınları.

Seager, Robin (1986), *Ammianus Marcellinus Seven Studies in His Language and Thought*, Kolombiya: Missouri Üniversitesi Yayınları.

Seyfarth, Wolfgang (1962), *Der Codex Fuldenis Und Der Codex E Des Ammianus Marcellinus*, Berlin: Akademie Verlag.

Sivrioğlu, U. T. (2016), "Sāsāni İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 3/10: 20-77.

Smolin, N. I. (2021), *Christ The Emperor: Roman Emperor and Christian Theology In The 4th Century AD*, Kuzey Karolina: Chapel Hill.

Sozomen, Hermiasz (1989), *Historia Kościola,* (Çev. S. Kazikowski), Varşova: Pax Yayıncılık Enstitüsü.

Sönmez, Z. (2022), "İsa Mesih'in Tanrısallığının Taklidi ve Bunun Orta Çağ Hıristiyan Dünyasındaki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Oksident* 4/1: 114-145.

Stathakopoulos, D. (2018), *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, (Çev. C. Atay), İstanbul: İletişim Yayınları.

Stephenson, P. (2016), *Büyük Konstantin,* (Çev. G. Ergin), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Stephenson, P. (2023), *Yeni Roma*, (Çev. B. Bayram), İstanbul: Kronik Yayınları.

Steward, E. P., David Alan; Whately, Conor (Ed.), (2022), *The Routledge Handbook on Identity in Byzantium*, Londra: Routledge.

Sykes, P. M. (2003), *A History of Persia I,* Londra: Routledge.

Şahin, F. S. (2011), "Körtik Tepe Bulguları Işığında Diyarbakır Bölgesinde Constantius II Dönemi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11: 55-64.

Şimşek, B. (2019), *İlk Dönem İslam Tarihinde Nusaybin ve Akademisi*, Kahramanmaraş: Samer Yayınları.

Taylor, L. R. (1975), *The Divinity of The Roman Emperor*, Philadelphia: Porcepine Yayınları.

Teitler, H. C. (2017), *The Last Pagan Emperor*, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Tekin, O. (2021), "Bizans Dönemi'nde Para: Sikkeler ve Darphaneler ", E. D. Akyürek, Koray (Ed.), *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 104-121.

Theodoret of Cyrus. (2006), *Commentary on Daniel*, (Çev. Robert C. Hill), Atalanta: İncil Edebiyatı Topluluğu.

Theodoretos. (2014), *Ecclesiastical History A History of The Church*, (Çev. Philip Schaff), New York: Pyrrhus Yayınları.

Tural, M. (2024), "Sâsânilerin ve İlhanlıların Haricî Politikasında Hristiyanlık", *Tarih Dergisi*, 82/1: 27-74.

Urbainczyk, T. (2000), *Socrates of Constantinople*, Michigan: Michigan Üniversitesi Yayınları.

Ünver, T. (2020), "Zosimus'un Pagan Perspektifinden Batı Roma İmparatorluğunun Çöküşü: Historia Nova Örneği", Doktora Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Vasiliev, A. A. (2017), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. T. Alkaç), İstanbul: Alfa Yayınları.

Vössing, K. (2023), *Vandallar Antik Çağ'ın Sonunda Bir Halk*, (Çev. E. Karatekeli), İstanbul: Runik Kitap.

Wallace, R. W., Wynne (1998), *The Three Worlds of Paul of Tarsus*, Londra: Routledge.

Ware, T. (2019), *Ortodoks Kilisesi*, (M. G. Katar, Arif), Ankara: Eski Yeni Yayıncılığı.

Weedman, M. (2007), *Trinitarian Theology of Hilary of Poitiers*, Boston: Brill.

Whitby, M. (2002), *Rome at War AD 293-696*, Oxford: Osprey Yayıncılığı.

Diefenbach, S. (2015), "A Vain Quest For Unity", Wienand, J. (Ed.), *Contested Monarchy*, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları: 353-378.

Wiesehöfer, J. (2001), *Ancient Persia*, (Çev. A. Azodi), Londra ve New York: Tauris Yayıncılığı.

Williams, S. R. (2009), "Ammianus and Constantius: The Portrayal of A Tyrant in The Res Gestae", Yüksek Lisans Tezi, Knoxville: Tennesse Üniversitesi Yayınları.

Yarshater, E. (Ed.), (2006), *The Cambridge History of Iran*, Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.

Younger, P. T. (2006), *Complete Letters*, (Çev. P. G. Walsh), Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

Zonaras. (2009), *The History of Zonaras*, (Çev. Thomas M. Banchich ve Eugene N. Lane), Londra: Routledge.

Zosime. (2000), *Historie Nouvelle*, (Çev. François Paschoud), Paris: Les Belles Lettres.

Zosimus. (1982), *New History*, (Çev. R. T. Ridley), Melbourne: Avusturalya Bizans Araştırmaları.